Szekeres István

Finnugor eredetű szavaink A. von Gabain ó-türk glosszáriumában
Kicsinyítő-becéző képzőink az ó-türk nyelvben

Az orhoni és jenyiszeji ó-türk feliratok betűinek piktogram/ideogramma előzményeinek helyreállítása során (kutakodva) olyan szavakkal is találkoztam **Annamarie von Gabain** „**Alttürkische Grammatik**" c. könyve glosszáriumában, amelyek nyelvünk „finnugor eredetű" szókincsébe tartoznak. De erről egyetlen tanulmányt, vagy könyvet sem találtam.

Többször fennakadtam azon, hogy a keleti ó-türk nyelvekben előforduló jövevényszavainknak egyáltalán nincs publikációja. Pedig a népek között az érintkezések mindig is kétoldalúak voltak. Ha történelmi kapcsolataink folyamán a török népektől átvettünk szavakat, akkor törvényszerű, hogy ők is átvegyenek tőlünk. Mert nem csak mi voltunk ott egykor az „átvétel helyén". Ott kellett lenni az átadóknak is, akik lehettek szintén átvevők. Ezért a népek nyelvi érintkezéseit nem lehet csupán egyirányú, monoton-átvevő aspektussal vizsgálni.

A magyar nyelv történetének könyvtárnyi irodalma van. Könyvek, tankönyvek sokaságában szinte memoriterként olvashatjuk a különböző „műveltségi" tárgykörökbe sorolt (iráni, nyugati ótörök, stb.) jövevényszavainkat, hogy melyik nyelvből milyen szavakat vettünk át. Hogyan gazdagodott népünk műveltsége, monoton egyoldalú átvételeivel.

Az elmélyültebb ismeretekre vágyók már az olyan török hangtani sajátosságokról is olvashatnak, mint pl.: rotacizmus, lambdacizmus.

— Az ó-türk betűk képzésének ellenőrzése, piktogram/ideogramma előzményeik helyreállítása (rekonstruálása) során azzal is szembesültem, hogy néhány orhoni és jenyiszeji betű a keleti ótörök nyelvek hangtörténeti sajátságai miatt, — vagy a térséget elhagyó xiungnuk „történelmi örökségként", — piktogram/ideogramma előzményük nyelvünkön megnevezett jelentése szavának akrofoniájával, vagy véghangzójával (L.: No. 10. '**eg**' = **g**[2]) — kapták (kaphatták csak!) hangértéküket. Így a xiungnu fejedelem **No. 15.** 𐰋 'šän-jü' tamgájának **No. 14.**: 𐰇 **š**/s 'széles', **No. 13.**: 𐰆 **n** '**n**agy', **No. 10.**: 𐰃 **g** '**eg** > ég' jelentései. Más lehetőség a piktogram/ideogramma) előzményű jelentésük szava, és a belőlük képzett betűk hangértéke miatt nem létezett.

A VII. – VIII. században az ó-türk nyelvekben még nem volt szókezdő 'g' és 'r' hang, s valószínű, hogy 'g' a mi nyelvünkben sem. Ehhez elég végigolvasni a TESz –ben 'g' hanggal kezdődő szavainkat. Egyetlen alapszókincsünkbe tartozó szót nem találunk szókezdő 'g' hanggal. A néhány, a török nyelvekben ma is 'k' szókezdővel kezdődő ótörök jövevényszavunk (pl.: 'güzü') a nyelvünkben zöngésült. A többi szláv (pl.: káčer > gácsér), latin, germán, vagy hangfestő (pl.: kacsos > gacsos), vagy hangutánzó szó.

Az ó-türk 'kök' (ég) szónak még nem létezett zöngés 'gök' változata. Így az ótörök g^2 hangértékű betű képzése az 'ég' ideogrammából csak nyelvünk 'eg' (< ege) szavának mássalhangzójával történt. (L.: Szekeres 2008, No. 10.: '**eg**') Szókezdő 'r' hang a 'rét' piktogramból képzett betű esetében csak nyelvünkben létezett. Az ótörök nyelvben 't' szókezdővel (L.: tarïγlaγ 'mező') fordult elő a piktogram jelentését megnevező ótörök szó, amelyből akrofoniás 't' hangértéke származott. (L. Szekeres 2008, No. 22.)

Ezért nyelvünk említett hangértékadó szavai még ismertnek voltak az ó-türk betűk képzésének földrajzi helyszínén és idejében, ahogy Gabain szójegyzékében (s a keleti ótörök nyelvekben) is voltak még jövevényszavaink.

Betűk, szótagjelek hangértékeit nem minden írástörténeti kultúrkörben azonos módon: akrofonia (szókezdő hang, szótag) alkalmazásával alkották meg az emberiség egyetemes írástörténetében. Ez lényegében csak a föníciai írástörténeti kultúrkör létrejöttében igaz. A székely és ó-türk írás betűinek képzésében sem általános. Más írástörténeti kultúrkörökben más elvek (is) érvényesültek igen nagy változatosságban.

Az akrofonia elvének általánosítása olyan naivan terjesztett állítás, amely az írástörténeti szakirodalom kellő ismeretének hiányából ered. Épp úgy, mint a „székely-magyar" betűkkel minden azonos, vagy hasonló rajzú jel ötletszerű azonosítása, a betűk történeti összehasonlító vizsgálata, bizonyítása nélkül.

A TESz -ben több szavunk szócikke végződik azzal, hogy „A szócsalád esetleges altáji kapcsolata további vizsgálatot kíván.” A vizsgálatok eredményeit viszont hiába is keressük, mert az elmúlt három-négy évtizedben (TESz I. kötet: 1967; II.: 1970; III.: 1976) az említett szavak, szócsaládok „további” vizsgálatait hiába kerestem. Vagy: nem találtam meg? —

Nyelvünk „finnugor eredetű” szavainak vizsgálata az ó-türk (és mongol) nyelvben kivételes és különleges jelentőségű volna népünk ősmúltjának valós nyelvföldrajzi feltárásában. A kölcsönhatások ismeretéből sok mindent meg lehet (meg lehetett volna) állapítani.

Őstörténetünk „megfogalmazását” egyoldalú nyelvi modellezése miatt érik támadások, mert népünk történetét, „műveltségének fejlődését” csak jövevényszavaink monoton egyoldalú tükrében mutatják.

Az ótörök nyelvekben egykor (ha csak időlegesen is) előforduló szavainkról egyetlen publikációt, könyvet vagy tanulmányt nem találunk, amelyekben szavainkat új nyelvi környezetükben, szóalaki, jelentéstörténeti és más összefüggéseikben is vizsgálnák.

Az urópai és velünk szomszédos népek nyelvébe került szavainkkal más a helyzet, mert azzal már Kniezsa István is foglalkozott. Újabban pedig egyre több európai nyelvben végzik el nyelvészeink a vizsgálatokat. Az orosz nyelvben: Hollós Attila 1996.; a finn nyelvben: Kiss Jenő MNy. 1975: 335-7.; a svéd nyelvben: Kiss Jenő MNy. 1976: 947.; a spanyol nyelvben: Oszkó Beatrix MTA Ny. tud. Int. 1997: 267-9.

A Magyar Nyelv XCVI. ÉVF. 2000. 3. számában rövid ismertetőt olvashatunk a készülő Kárpát nyelvatlasz munkálatairól. (L.:Posgay Ildikó: A Kárpát nyelvatlasz magyar lexikai elemei 368)

Legutóbb Nyomárkay István, az MTA levelező tagja tartott székfoglaló előadást 2004. november 15.-én „Nyelvi kölcsönhatás a szavak tükrében, „A magyar-horvát nyelvi kapcsolatok múltja és jelenje” címmel. — De szavainknak az ótörök (és mongol) nyelvben történt „meghonosodásával” könyvet, vagy csak egy rövid tanulmányt is hiába keresnénk. Én nem találtam.

Ilyen feltáró munka elvégzésének szándékával a közelmúltban még az Ivanics Mária vezette MTA-SzTE Turkológiai Kutatócsoport (Róna-Tas András, Biacsi Mónika, Kempf Béla) (2002-2006) célkitűzései között sem találkoztam, amelynek fő pontjai:

1. A korai magyar-török nyelvi és történeti kapcsolatok komplex vizsgálata. (Csak korai török jövevényszavaink új szintézissel történő sajtó alá rendezése szerepel a tervezetben. Pedig ebbe a tárgykörbe tartozna a kapcsolatok „másik” oldalának átvevő, „komplex” bemutatása is.)
2. Az ótörök nyelvemlékek történeti szempontú értékelése.
3. A besenyő nyelvi korpusz adatbázisának összeállítása.
4. Őstörök kutatások.
5. Előmunkálatok egy török etimológiai szótárhoz. —

Az ótörök (és mongol) nyelvben előforduló szavaink vizsgálatáról, átvételük nyelvföldrajzi helyszínéről, még egy mellékesen felröppenő gondolatfoszlány sem található a munkatervekben.

Meddig kell (kellene) még várni? — hogy a „hézagpótló” munka immár elkezdődjön? —

Precedensként próbáljuk meg, kezdjünk hozzá. Remélve, hogy lesznek ifjú, vagy kevésbé ifjú, de nálam sokkal, de sokkal jobban felkészült, tehetséges követőink.

— A keleti ótörök nyelv(ek)be átvett szavaink vizsgálata a megfigyelt nyelvi jelenségek összevetésén alapul. Azon, hogy az ó-türk nyelvbe átvett szavaink jelentése többnyire változatlan szótövek, szóalakok megmaradása mellett is változott (olykor) a török nyelvekben.

A hangtörténeti változások, az új szóalakok és jelentések időrendben már átvétel utáni, későbbi fejlemények. De a jelentésváltozások (bővülések) továbbra is összefüggésben maradtak a szavak eredeti, átvett jelentésével. Annak mintegy „leszármazott” jelentéstörténeti változatai.

Kitűzött feladatunk megoldása szempontjából a változásokra, a változatokra kell figyelni (!), mert az adatokból, az átvett szavak, (morfémák) egyezéséből és változásaiból sok minden megállapítható.

Az ótörök feliratokban és ujgur kéziratokban szórványosan előforduló átvett szavaink épp úgy a legrégebbi (hiányolt) hiteles „ősmagyar-kori” szórvány nyelvemlékeink, mint később, a legkorábbi latin nyelvű adomány és más okleveleinkben előfordulók.

Annamarie von Gabain (Gaben) ótörök glosszáriumát (szójegyzékét) és nyelvtanát az ótörök feliratok és a turfani és dunhuangi kézírásos ujgur írásemlékek alapján állította össze, tehát a glosszáriumában

előforduló szavak valamelyik ótörök feliratban (feliratokban) és ó-ujgur kéziratos írásemlék(ek)ben is megtalálhatók. Az átvétel utáni változások mutatják meghonosodásuk folyamatát a török nyelvekben.

A megfigyelt összefüggésekre építve azon szavaink vizsgálatával lehet folytatni a kutakodást, amelyeknél a Történeti Etimológiai Szótárban a szócikk végén olvasható, hogy:

„*A szócsalád esetleges altáji kapcsolata további vizsgálatot kíván*.” Különös tekintettel a „mongolosság” gyanújába került szavainkra, amelyek egyáltalán nem biztos, hogy ótörök közvetítéssel kerültek a nyelvünkbe.

Például: ’*dél*’ szavunk: **No. 2.** A 𐰴 ’dél’ ideogramma és az ó-türk 𐰴 𐰴 𐰴 𐰴 ’oŋ’ (dél, déli) jelentésű ideogrammák” jelcikkében. (Szekeres 2008) Valamint 1991-ben: A „teknős jelcsalád”. (A ZMTE Hatodik Magyar Őstörténeti Találkozó Előadásai és Iratai 78-101. Budapest – St. Gallen, 1991.)

Bárczi Géza néhány fontos, ma is érvényes és meggondolandó tanácsot fűzött az etimológia módszertanához:

„Az egyik legfontosabb módszertani elv annak a felismeréséből áll, hogy egy szó etimológiája nem választható el a szó belső történetétől, azaz, hogy amikor egy szó eredetét kutatjuk, sohasem szabad kiindulni jelenlegi alakjából és jelentéséből. Föltétlenül ki kell aknázni az írott forrásokat, hogy összeállíthassuk belőlük a szóra vonatkozó történeti adatokat, gondosan megállapítván minden alak- és jelentésbeli változatot, amelyben a szó története során jelentkezik. Természetesen az adatok láncolatában többé-kevésbé jelentékeny hézagok is mutatkoznak, melyeket igyekezni kell kitölteni. Ebben a nyelv fejlődésének története segíti az etimológust. Ily módon el lehet jutni ahhoz a legrégebbi alakhoz és jelentéshez vagy alakokhoz és jelentésekhez, melyeket tévedés veszélye nélkül megállapíthatunk. Ezáltal kétségtelenül közelebb jutunk a szó eredetéhez, jobb kiindulópontot kapunk az összehasonlításhoz. Természetesen éppoly szükséges, hogy az etimológus, ha nem is a finnugor nyelvészet szakembere, legalább bizonyos fokig tájékozott legyen ebben a tudományágban, és szilárd ismeretei legyenek azoknak a nyelveknek fejlődéstörténetéről, amelyekkel — úgy véli — kapcsolatba hozhatja a magyar szót.” (Bárczi Géza: A magyar nyelv múltja és jelene Gondolat Kiadó, Budapest 1980. 215)

Először tekintsük át egy régi török szótő és bővítményei adatait a török nyelvekben:

„čol- verstümmelt werden ‖ sakatlan- ″ (megcsonkítani) (A. von Gabain)

„uig. (Gab.) čol- ’verstümmelt werden’; mtü. čol-ak (C. Brockelmann čulak) ’verstümmelt (am Arm)’, čag. usw. čolak ’verkrüppelt’, osm. krm. Az. čolak ’einarmig’, kkir. čolok, kzk. čulak ’vertrocknet (von den Armen)’ (> čuv. čəlaχ ’Krüppel, einarmig’; čer. TLČ 80 čolak); ? tel. čoltyk, čontyk ’ohne Schwanz’, soj. čoldak, šoltak ’kurz’ (> kam. Joki 294-5 šoltak ’kurz); kzk. šujnak ’hinkend’;” (Martti Räsänen)

Vagyis:

„ujgur (Gab.) čol- ’megcsonkított’; középtörök čol-ak: ’megcsonkított (kar)’; csagatáj stb. čolak: ’nyomorék’; oszmánli, krimi török, azeri čolak: ’félkarú’; karakirgiz čolok, kazak čulak:’ elszáradt (karoktól)’ (>csuvas čəlaχ: ’nyomorék, félkarú’; cseremisz, tatár jövevényszótár 80: čolak); ? teleut čoltyk, čontyk: ’farok nélkül’; szojot čoldak, šoltak: ’rövid’; kazak šujnak: ’sánta’ ” (Martti Räsänen)

Az uig. *čol*-: ’megcsonkított’ szótő *ak* ’kar’ szóval összetett, jelentésbővült („leszármazott”) változatai a török nyelvekben: ’csonka (kar); nyomorék; félkarú; elszáradt; farok nélkül; rövid; sánta’. Mind a megcsonkítás következményei!

Láthatjuk, hogy a szó nem csak a déli **z** -s török (oguz) nyelvekben ismeretes, hanem a török nyelvterület más nyelveiben is, ahol később a szó nem csak jelentésében, hanem már különböző hangalaki változásokon is átment. Pl.: karakirgiz čolok (a második szótagban a > o; kazak čulak (az első szótagban o > u); ’ (>csuvas čəlaχ (az első szótagban o > ə, a másodikban k > χ változás történt. A teleut čoltyk, čontyk, szojot čoldak, šoltak valószínű, hogy képzős szóalakok; a kazak šujnak és szojot šujnak esetében pedig č > š szókezdő hangváltozás történt.

Ennyit tudtam röviden megállapítani az ótörök ’čol-’ és bővítményei szótári alakjaiból. —

Legyen a következő néhány szavunk kezdeményezés „*A szócsalád esetleges altáji kapcsolata további vizsgálatot kíván*.” esetében.

— Kezdjük a vizsgálatot A. von Gabain (AlttGramm) ó-türk szójegyzékének két szavával:

käräkü Zelt || çadır
kärgä- ermangeln || eksik ol-

A ’käräkü’ szó ó-türk jelentése: ’sátor’.
Martti Räsänen etimológiai szótárában:

uig. (Gab.) *käräkü* ’Zelt’, mtü. *kärägü* ’Zelt bei den Türkmenen’, ’Winterhaus bei den Ansässigen’, čag. srt. *kärägä*, oir. tel. *käräγä* ’Jurtengitter, Holzgitter’, kzk. *kerägä* id.
< *kär* ’spannen, ausdehnen’

Azaz:
„ujgur (Gab.) käräkü ’sátor’, középtörök kärägü ’sátor a türkméneknél, a letelepedettek téli háza’, csagatáj käräge, oirát, teleut käräγe ’jurtarács, farács’, kazak keräge azonos jelentésű (az előzőkkel). < kär ’(ki)feszít/húz’, ’kinyújt’ ”
A középtörök kerägü a türkméneknél időrendben későbbi előfordulás lehet, mert harmadik (utolsó) szótagjában már k > g zöngésülés történt.
A ’käräkü’ (kerekü) szó jelentése az ótörök ujgur és középtörök nyelvben: ’sátor’; de jelenti a keräge (k>g zöngésült) változat a (délkeleti török) csagatájoknál és (északkeleti szajan török) teleutoknál a kerek jurtarácsot, farácsot, amely a *sátor kerek vázaként* annak a legfontosabb alkotó része.
A ’kär kifeszít, kinyújt’ jelentése elvonással keletkezhetett a ’käräkü’ (sátor) szóból. A sátor összecsatolásának utolsó művelete, amikor a kerek jurtarácsra (farácsra) feszítik a nemez burkolatot.

mtü. *kär* ’spannen’, čag. usw. *kär* ’ausspannen, ausdehnen, ausstrecken’, krm. *gär*, osm. *ǵär*, blk. usw. *ker*, kaz. *kir*, čuv. *kar*; AH. *kär-kü*, tel. *ker-ki* ’Rahmen zum Ausspannen, Stickrahmen’, osm. *ǵärgi*, kaz. *kirgə* ’пялицы’, čuv. **kara* (> čer. Vas. 65 *kär-ä* ’пялицы, прибор для вязания кружев’); bar. *kär-gic* ’ein Holzgestell zum Ausspannen der Felle’, čuv. *kar-aŝ-ǯŝ* id.; osm. *kär-gäf* ’пялицы’; KB. kom. tel usw. *kär-iš* ’Streit, Zank’, mtü. *käriš* ’Ringkampf’ usw.
~ mo. (Poppe 18) *kere-ldü* ’zanken, streiten’ ~ tu. *ker-čę* ~ kor. *kęl* ’zanken’

Azaz:
„középtörök kär ’(ki)feszít/húz’, csagatáj, stb. kär ’ki-/megfeszít’, ’kinyújt’, ’(ki)nyújt’, krími-török gär , oszmánli ǵär, balkár, stb. ker, kazak, kirgiz, čuvas kar; Abû-Hayyân kär-kü, teleut ker-ki ’rámák a ki-/megfeszítéshez’, ’rámák hímzéshez’, oszmánli ǵärgi, kazak kirgə ’kifeszít, horgolásra készített eszköz’); barabani kär-gic ’egy faváz a nyersbőr kifeszítéséhez’, čuvas kar-ɢə-ʒə azonos jelentésű (az előzőkkel); oszmánli kär-gäf ’kifeszít’; katadgu bilig (Radloff után), román, teleut, stb. kär-iš ’viszály, civakodás’, középtörök käriš ’birkózás’, stb.
~ mongol (Poppe 18) kere-ldü ’civakodni, viszálykodni’ ~ tunguz ker-če ~ kóreai kel ’civakodni’ ”
A kär szó legrégibb feljegyzése ’(ki)feszít/húz’ jelentéssel a középtörök nyelvben fordul elő. A krími török, oszmánli gär esetében már szókezdő k > g zöngésülés (hangváltozás) történt, tehát időrendben későbbi fejlemények, mivel az ótörök nyelvben még nem volt (miként a nyelvünkben sem) szókezdő ’g’ hang.

Ugyanez a kär > ker szó(tő) zöngésült szókezdővel, főnévi *ger* ’jurta’ jelentéssel van jelen a mongol nyelvben, bár a két egykor feltehetően azonos szóalaknak történetükben közvetlenül sincs közük egymáshoz.

Az ó-ujgur *käräkü* jelentése egyezik a kär > ger szó jelentésével. Miért?

Ger-tereg on the move (Jurta-kocsi útközben)

The yurt is the traditional dwelling of the Mongolian nomads. It has a circular shape, is supported by a collapsible wooden frame, and is covered by wool felt. In Mongolia, a “yurt” is called a “ger” (Mongolian: гэр).

In the 12th and 13th centuries, ger-tereg (yurts on carts) were built for the khans and chieftains. Iron bushes of enormous dimensions for the shafts of a cart were found during excavations of Karakorum.[6] The distance between the wheels of such a cart would be over 6 metres and it would be pulled by 22 oxen. Such ger-teregs are mentioned in the Secret History of the Mongols.

A common arrangement of a yurt camp in the medieval Mongolia was huree (kuren) (meaning „circle”), in which the yurt of the khan or chieftain was located in the centre and the yurts of the other members of the tribe were placed around it. This arrangement had a defensive function in the conditions of frequent skirmishes.

Inside a yurt (Egy jurta belül)

(Wikipedia: Architecture of Mongolia)

Azaz:

„A jurta hagyományos lakása a mongol nomádoknak. Ez egy kör alakú, összecsukható fakeretből áll, és gyapjú nemezzel van fedve. Mongóliában, a „jurta” neve „ger” (mongol: гэр).

A 12. és a 13. században, a kánok és törzsfők jurta-szekért (jurták szekereken) építettek. A szekér hatalmas méretű tengelyeinek vasperselyeit ásatások során találták meg Karakorumban. A távolság a kerekek között ilyen szekérnél több mint 6 méter, és 22 ökör sem tudná húzni. Ezeket a jurta-szekereket említi a Mongolok Titkos Története.

A középkori Mongóliában közös egyezség alapján a jurta tábor huree (kuren) volt (jelentése „kör”), amelyben a kánnak vagy vezérnek a jurtája volt a központban, és a törzs többi tagjainak jurtája körbefogta azt. Ez az elrendezés a védekezés feltétele volt a gyakori csetepatékban.”

Továbbá:

„In modern Turkish the word „yurt” is used as the synonym of homeland. In Russian the structure is called „yurta” (юрта), whence the word came into English.

The Kazakh word used for yurt is киіз үй (transliterated: kïiz üy), and means “felt house”. The Kyrgyz term is боз үй (transliterated: boz üy), meaning “grey house”, because of the color of the felt. In Turkmen the term is both ak öý and gara öý, literally “white house” and “black house”, depending on its luxury and elegance. In Mongolian it is called a ger (гэр / ᠭᠡᠷ). Afghans call them “Kherga”/”Jirga”. In Pakistan it is also known as gher (گھر). In Hindi, it is called ghar (घर), which means home. In Persian yurt is called xeyme (خیمه), in Tajik the names are yurt, xona-i siyoh, xayma (юрт, хонаи сиёҳ, хайма).”

(Yurt from Wikipedia, the free encyclopedia)

Azaz:

„A modern török nyelvben a „jurta” szót a szülőföld szinonimájaként használják. Oroszul a szerkezet neve „jurta” (юрта), ahonnan a szó az angolba került.

A jurtára használt kazak szó киіз үй (átírt: kïiz Uy), és a jelentése: „nemez ház”. A kirgiz kifejezés боз үй (átírt: Boz Uy), jelentése „szürke ház”, a nemez színe miatt. A türkménben a kifejezés mindkettő, fehér Oy és fekete Oy, szó szerint „fehér ház” és a „fekete ház”, a luxusától és az eleganciájától függően. A mongolban a neve ger (гэр / ᠭᠡᠷ). Az afgánoknak „Kherga” / „Jirga”. Pakisztánban szintén úgy ismeretes, mint gher (گھر). A hindiben a nevezete Ghar (घर), ami otthont jelent. A perzsa jurta neve xeyme (خیمه), tádzsikul a jurták neve xona-i siyoh, xayma (юрт, хонаи сиёҳ, хайма).”

A ‘**ger**’ szó az afgán, perzsa, hindi nyelvben a mongol hódítás következménye lehet.

Az ősmongol nyelvben sem volt szókezdő ’**g**’ hang:

„A középkori hangtan tanulmányozásához feltétlenül ismeretes a mai hangtan ismerete is. A mongol és a kínai nyelv eltérő eredetű, ráadásul másféleképpen fejlődtek, néhány hangtani változásuk igencsak eltérő.

A fenti rekonstruált szavak vizsgálatából kiderül, hogy a kínai nyelv ’gu’ jele elején álló, mássalhangzó a korai és középkorai kínai, valamint a mai összevetése alapján (k>k>g), a mongol nyelvben pedig (k>g>h) volt. Ha a nyelvjárásokat vesszük alapul, akkor a (k) és a (h) között (g) hangnak kell lennie. Éppen ezért, ha a fenti alakok fordulnak elő egy szóban, a rekonstruálásuk és magyarázatuk nagyon könnyű. Bár a változások ebben az esetben a mai hangrenddel nagyjából megegyeznek, esetleg némi eltérés lehet köztük, az ilyen összefüggések figyelemre méltóak.” (Ucsiraltu/Obrusánszky 2008, 45)

Az adatok alapján rekonstruált mongol kär ~ ker> ger ’jurta’ szó jelentése az ó-türk szószedet ’käräkü; (**kerek**) jurta’ jelentéssel egyezik. Az ó-türk ’kär’ szó ’kifeszít, kinyújt’ jelentésének nincs köze a mongol ’kär ~ ker > ger’ ’jurta’ jelentéshez, tehát az átvétel nem egymástól (egymásból), hanem egymástól függetlenül történt (történhetett) a nyelvünkből. A kérdés csak az, hogy milyen lehetséges összefüggések léteznek?

Nyelvünkben a ’**käräkü**’ (kerekü) — ’*kerek*’ szavunk régi alakja a szóvégi sorvadó **’ü**’ hanggal:

„kerek 1055: „que ducitur iterum admonarau kerekv” hn. (TA.); 1075/† 1124/†1214: kerektou hn. (MonStrig. 1: 57); 1372 u./1448 k.: bigquereg hn. (OMOlv. 55);” Stb. Továbbá:

J: A) fn. 1. 1055: ’erdő; Wald’ (l. fent); 2. 1416 u./1490 k.: ’forgószél; Wirbelwind’ (AporK. 33); 3. [a föld(nek) kerekén] ” Továbbá:

B) mn. 1. 1075/†1124/†1217: kör, (korong, henger) alakú, körhöz hasonló; rund, kreisförmig’ # (l. fent), 1372 u./1448 k.: ’ua’. (l. fent); 2. 1075/†1124/†1217: ? ’nagy kiterjedésű; umfangreich │ az egész látóhatárt betöltő; den ganzen Horizont ausfüllend;” stb. (TESz)

A legrégebben feljegyzett *kerekv* (kerekü) szavunk a tihanyi apátság alapítólevelében (1055) fordul elő. (A szóvégi v-betű az ’ü’ hang korabeli jelölése.)

Továbbá:

„Származékszó: a kerül, kerít, kering igék ker- alapszavából jött létre –k deverbális nomenképzővel. Kerék alakváltozata, amelyhez eleinte megkülönböztetés nélkül fűződtek főnévi és melléknévi jelentések, később sajátos főnévi szerepben elkülönült (l kerék a.). Az ö- ző alakok a kör hatását tükrözik.” (TESz)

„kerék 1211: ? „In villa Pechel isti sunt vdornici… Keregus” (Keregüs) sz. szn. (PRT. 10: 504); 1325: ? Kerek szn. (OklSz.);” Továbbá:

„Szóhasadás eredménye: a kerek szótól különült el. Az egyaránt régi kerek és kerék változatok között a

jelentésmegoszlás viszonylag kései. Egyes nyelvjárásokban ma is megvan a kerek hangalak a főnévi jelentések hordozójaként is.” (TESz)

A **ker**- alapszóból a ’kerül’ ige eredetét a TESz az alábbiakban adatolja:

„A szócsalád ker- alapszava ősi örökség a finnugor korból; vö.: vog. AK. kər- ’<valamit oldalt> körüljár; elmegy, eltűnik’ (Vir. 1960. 342); osztj. käri- ’megfordul, forog’ (MSFOu. 23. sz. 3), V. kőrək ’kerek, kör alakú’ ” Továbbá:

„Az ugor első szótagbeli magánhangzók nyílt ä- re utalnak, a finn ie < *ē hangnak is lehet ugor *ä megfelelője (vö. a m. lé, nyel egyeztetését). Az e>ä változás az ugor korban történhetett. A finnugor előzmény alapalakja *kerä(-) lehetett; feltehetőleg igenévszó jellegű volt, ’kerek, forgó’, illetőleg ’forog, kering’ jelentéssel. A szócsalád esetleges altáji kapcsolata további vizsgálatot kíván” (TESz)

A kär > (mongol) ger szó esetében (békéscsabai „félig-tótként”) óhatatlanul a magyar: kär > ker (*kör*) szó jut eszembe, és a **kör** (*käräkü*) **alakú sátor**.

Csakhogy: Egyáltalán nem biztos, hogy a *ker* „alakváltozat” „tudatos alkotás”. A békéscsabai tótok (szlovákok) a XVIII. század elejétől telepedtek át a Felvidékről. Eleik archaikus nyelvét beszélték és keverték olyan magyar szavakkal később is, amelyekre nem volt szó, kifejezés egykori nyelvükben. A ’kör’ szót egyértelműen az ősi ’ker’ szavunkkal mondták. Létezett nyelvünkben a ’**kör**’ szó ’**ker**’ ősi előzménye:

„Voltak, akik malackáikat lábuknál megkötve kipányvázták és az utcai árokparton (na garad’e) vagy a közeli körgáton (kergát) s úgy legeltették őket” (Dedinszky Gyula: A csabai kolbász, Tevan Kiadó 1998. 24)

De jól emlékszem még a csabai „felemagyar-feletót” nyelvet megjelenítő mondásra is: „*Ta igyeme na kergátu vízállás megtekintováty*.” („Megyek a körgáthoz a vízállást megtekinteni.”)

De *ker*- a szótöve *ker*-ít > *kör*-ít, *ker*-ül > *kör*-ül szavunknak is.

Figyelemre méltó a mongol kuren>huree (’kör’) szóváltozat is, amely *–en* képzővel (?) szintén a *kär>ker* (’kör’) szóalakra, szótövünkre mehet vissza?

„**kör** 1643: „Kózben ⌈ɔ : Kórben⌉ isznac avagy kórnyůl szerben iddogalnac: bibunt in orbem seu circumpotant” (NySz. 1: 1629 Iddogál a.; a javítás: MNy. 7: 34); 1770: „Köré . . . eſt enim tertius cafus nominis kër, (kör) circus” (Kalmár: Prodr. 166.); 1802: Körjein gr. (Peretsenyi Nagy L.: Szakadár 176: NSz.). J: 1. 1643: ’zárt görbe vonal, illetőleg ilyen vonal alakjában elhelyezkedő személyek, testek sora, mozgásnak ilyen alakú pályája; Kreis’ # 2. 1770: ’olyan zárt görbe vonal, amelynek minden pontja a középponttól egyenlő távolságra van; Kreis <in der Geometrie>’ # (l. fent); 3. 1785: ’valakinek, valaminek közvetlen környezete, közelsége; Umgebung, Umkreis’ # „ Valamint: „7. 1815: ’együvé tartozó dolgok, jelenségek rendszere, csoportja; System’ (Kazinczy: Munkái 8: 290: NSz.);” Stb.

„Szóelvonás eredménye: a körül, köröskörül, körülötte szavakból jött létre, feltehetően az alul : al, fölül : föl szópárok analógiájára. A körül, körös-körül, valamint a környék szavaknak ez a közös alapszava valószínűleg önállóan élt az ősmagyar korban. Egykori meglétére vallanak egyéb származékok is; vö. például: 1518 k.: „Egy bársony aranyos köretes szederjes főkötő” (’aranyos szélű, kerületű’) (MNy. 56: 118); 1592/1852: „kerekded figurában, az első és külső körzetben is megtalálod” (Csízió 53: NSz.). E származékok szintén elősegíthették a kör szó elvonását, illetőleg elvont jelentésben való felelevenítését.

Akárhogy is fejtegetem, a ’**käräkü**’ (*kerek*) szavunknak a ’**kär**’ (kör) főnév volt nyelvünkben a szótöve, s a ’*kerek*’ szavunk jelentése: ’kör alakú’. Tehát ’ **kär > kör**’ szavunk feltehetően **nem szóelvonás eredménye** *a körül, köröskörül, körülötte szavakból*, hanem főnévi szótő, amelyből *ősi egyelemű történeti* **–k** képzőnkkel lett képezve **kär-k** szvunk, miként **lél-ek** szavunk is. (T. Somogyi Magda 1.2.) Ha pedig szóelvonás, az még a mongol átvétel előtt történt.

Korábban történhetett, mert a kər ~ ker < kär szavunknak ’*kör, köralakú*’ jelentése lehetett, mert ez lett a hasonlóságon alapuló jelentéstapadással a mongol sátor (jurta) neve is, amely szókezdő k > g zöngésedéssel ’**ger**’ szóvá alakult. A vizsgálatot az alábbi adatok összevetésével, összefoglalásával végeztem el:

1./ A Tihanyi alapítólevélben 1055-ben előforduló ’käräkü’ (kerek) szó finnugor eredetű, amely a ker-alapszóból jött létre –k deverbális nomenképzővel. (Igéből képzett névképzővel).

2./ Gabain ótörök glosszáriumában a nyelvünkből átvett ujgur ’*käräkü*’ szónak *çadır* jelentése van.

3./ A nyelvünkből történt ’**käräkü**’ ujgur (ó-türk) átvételéből arra következtethetünk, hogy szavunknak

az „*ősmagyar korban*” külső hasonlóságon alapuló névátvitellel ’*kerek* (**ház**)’ jelentése volt.

A névátvitelnek sok változata van. Talán a leggyakoribb, amikor külső megjelenésük alapján, valamihez hasonítva nevezünk el földrajzi fogalmakat, tárgyakat, embereket:
Torok = ’*utca, völgy bejárata*’; **Kereki** = ’*kerek erdő*’; **Käräkü** = ’*kerek ház, sátor*’. Személynévként: **Balogh** = ’*balkezes*’; **Sánta**, **Kövér**, **Bika**, **Nagy**, **Vékon**y, stb.

A középtörök és türkmén *kerägü* utolsó szótagjában már *k* > *g* zöngésülés történt. A szónak szintén ’*sátor*’, valamint a ’l*etelepedettek téli háza*’ jelentése van. S ez emlékeztet nyelvünk **käräkü** ’*kerek ház*’ jelentésére.

4./ Több török nyelvben az átvett ’*käräkü*’ szóból származnak jelentésmódosulással a ’*kerek sátor*’ fő részei. A ’*käräkü*’ szó **kerägä** változatának a (délkeleti török) csagatájoknál és (északkeleti szajan török) teleutoknál, valamint a mongol oirátoknál (kerek) *jurtarács, farács* jelentése van, amely a sátor vázaként annak a legfontosabb része, alkotója.

5./ A ’**käräkü**’ szóból elvonással keletkezett a ’**kär**: *kifeszít, kinyújt*’ jelentésű szó a török nyelvekben, amely a sátor felállításának, a részek összecsatolásának utolsó művelete, amikor a kerek rácsszerkezet vázára (jurtarácsra, farácsra) *feszítik, nyújtják* a nemez burkolatot.

A **kär** legrégibb feljegyzése ’(*ki*)*feszít/húz’* jelentéssel a középtörök nyelvben fordul elő. A krími török és törökországi török *gär* esetében már szókezdő k > g zöngésülés történt, tehát időrendben későbbi fejlemények. A *kär* és különböző bővített változatai már az egész török nyelvterületen elterjedtek:

Középtörök kär ’(ki)feszít/húz’, csagatáj, stb. kär ’ki-/megfeszít’, ’kinyújt’, ’(ki)nyújt’, krími-török gär , oszmánli ġär, balkár, stb. ker, kazak, kirgiz, čuvas kar. Abû-Hayyân kär-kü, teleut ker-ki ’rámák a ki-/megfeszítéshez’, ’rámák hímzéshez’, oszmánli ġärgi, kazak kirgə ’kifeszít, horgolásra készített eszköz’); barabani kär-gic ’egy faváz a nyersbőr kifeszítéséhez’, čuvas kar-Gə-ʒə azonos jelentésű (az előzőkkel). Oszmánli kär-gäf ’kifeszít’.

6./ Nyelvünkből a mind erősebben érvényesülő török nyelvi hatásra, a ’**käräkü**’ ’*kerek ház*’ jelentése kiavult, s az ótörök *čatïr*, vagy a csuvasos **šatïr* szóból, jövevényként a ’*sátor*’ név honosodott meg.

7./ Lehet, hogy a török népek között általánosan elterjedt *čatïr* (sátor) szó épp a több részből összecsatolt ’ **käräkü**’ szócsaládja párhuzamaként jött létre a török čat- (összeilleszt) ige származékaként. Mindkettő ismeretes a középtörök (mtü.) és más török nyelvekből is.

A ’*középtörök*’ nyelvet C. Brockelmann: Mitteltürkischer Wort schatz nach Mahmūd al Kāšγarīs Divān Luγāt at- Turk. Budapest—Leipzig 1928, ellenében, a turkológia már szintén ótöröknek tartja:

„Ma már az 1072 körül Mahmū al-Kāšγarī által írt, és egyetlen egy, 1266 körüli másolatban fennmaradt művet ótöröknek tartjuk és (egyik korai kiadója az arabista Brockelman ellenében) nem középtöröknek,” (Róna-Tas András: „Börtön szavunk és az avar-magyar kapcsolatok” (Nyelvtudományi Közlemények 100. 221. old. (2003)” (Szekeres 2008, Jegyzetek 64.)

8./ A ’kär > **ger**’ zöngésült szókezdővel és ’*jurta*’ jelentéssel van jelen a mongol nyelvben. De nincs köze a *’käräkü*’ szóból elvonással keletkezett ’**kär**; *kifeszít, kinyújt*’ jelentésű ó-türk szóhoz. A mongol ’kär > ger; jurta’ szó jelentése a ’käräkü; jurta’ jelentéssel egyezik. Mongol és ótörök (ujgur) átvételük egymástól teljesen függetlenül történt (történhetett) nyelvünkből.

A ’kär’ szó jelentése a korai tót és a mongol átvétel egyezése szerint ’kör, köralakú’ volt. Erdélyben is megfigyelhetjük, hogy az 1200-as évektől bevándorló vlahok (románok) átvett földrajzi és településneveinket úgy őrizték meg nyelvükben, ahogy egykor a magyaroktól hallották. Ez érvényes lehet a tótok (teuton) elődeire is. (Megjegyzem: a szlovák és az általam még ismert orosz és bolgárszláv nyelvben nincs és tudtommal nem volt ’ö’ hang.)

8./ A käräkü szó čatïr (sátor) jelentéssel a legterjedelmesebb (több mint 60 oldal!) „Irk bitig” (Jós könyv) nevű turfáni kéziratos ótörök írásemlék 18. lapján fordul elő.

Egyéb nevei: „The Book of Omens” (Jóslások könyve); „Manual of Divination” (Jövendőmondás kézikönyve); „Гадательная книга” (Jós könyv).

Az ősi kéziratot a Londoni Brit Könyvtárban őrzik Or 8212 (161) (Ch 0033) nyilvántartási számmal.

A teljes ujgur írásemlék ecsettel írt. Az 1 – 5. oldala kínai (piktográf) írás. A 6. oldal már ótörök írással írt, de jobb szélén egy sor függőleges kínai írás van:

A 7 – 55. oldal ótörök írással írt, de az 56 – 59. oldal ismét kínai írással van írva. A 60. üres lapon angol nyelvű bejegyzés és leltári szám látható. A käräkü a számozott 19. lapon az első szó. (Az olvasat a TÜRIK BITIG adatbázisban a 18. oldalként van megadva, de ez nem esik egybe a lapok számozásával. A szavakat kis körök, az oldalakat sorba rajzolt körök választják el egymástól.)

A 19. számozott lapon a 18. oldal:

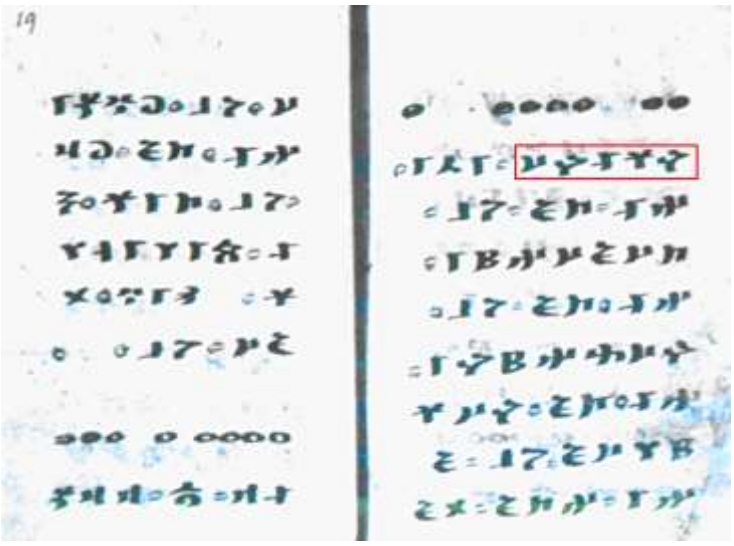

Olvasata a bal oldali lapon alul, az oldalakat elválasztó alsó körökig:

kerekü : iči : ne : teg : ol : tügünüki : ne : teg : ol : küzünüki : ne : teg : körüklüg : ol : egni : neteg : edgü : ol : baγïsï : ne : teg : bar : ol : tir : anča : biliŋler : aňïγ : edgü : ol.

Fordítás:

„Milyen a sátor belseje? Milyen a füstlyuka? Milyen az ablaka? Átlátnak rajta. Hogy van a teteje? Ez jó. Hogy vannak a kötelei? Ezek mind ott vannak, mondja. Tudd: így nagyon jó.”

A turfáni ujgur ótörök manuscript (kézírás) betűi egyes esetekben jelentősen eltérnek a vésett (rótt) ótörök betűktől. A változás egyik előidézője a korabeli kínai — ecsettel papírra rajzolt — írásmód, ami jelentősen meghatározta (megváltoztatta) a betűk (lehetséges) rajzát. Ezért az olvasásához mellékelem az adatbázisból az ótörök ábécék összehasonlító táblázatát:

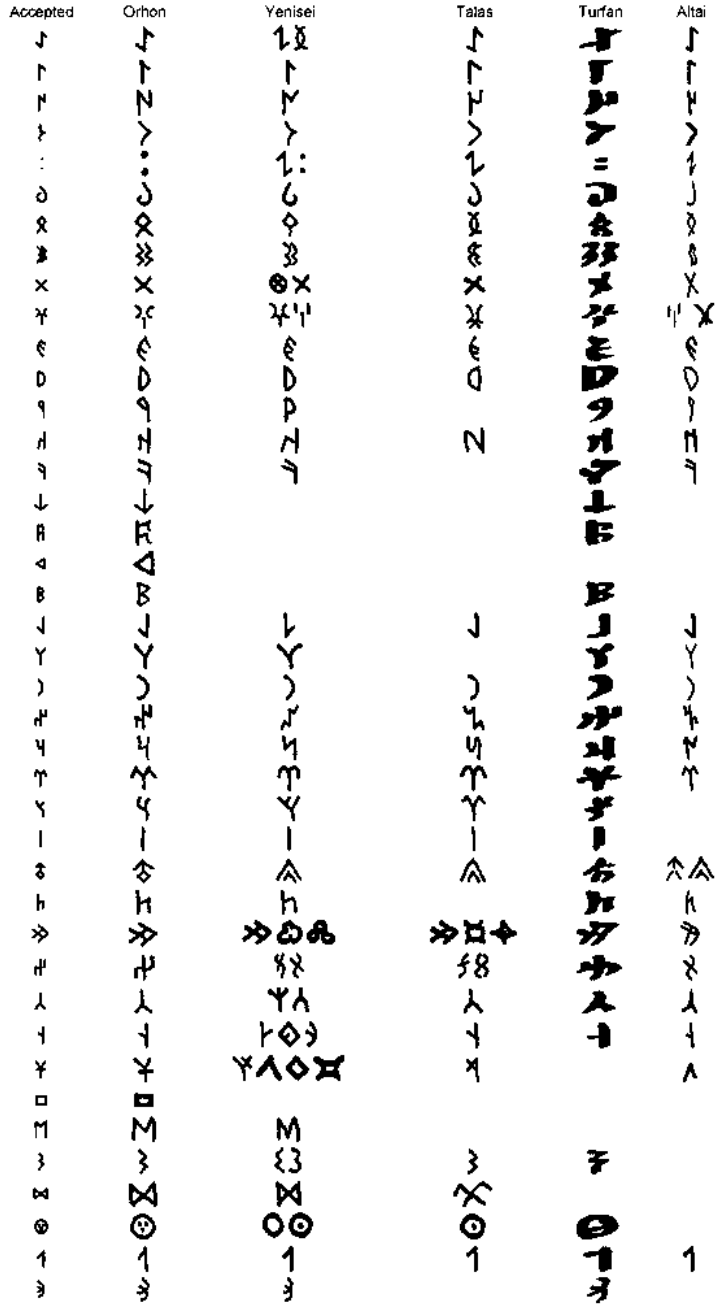
Altai
Turfan
Talas
Yenisei
Orhon
Accepted

A kär- alapszó származéka az ótörök átvételű kärgä szó is

kärgä- ol- ermangeln || eksik

Azzal kell kezdem, hogy a 'kär-' alapszóval képzett 'kerge' szavunknak megfelelő, a betegséget látványos kórtünetével: egyirányú keringéssel, „forgással" megnevező szót számos más nyelvben keresve sem találtam. Csak a betegség szimptómáit az ótörök nyelvbe átvett, ótörök képzőkkel ellátott 'kärgä' szavunk ótörök jelentéseiben, amelyek bizonyítják 'kerge' szavunk még régebbi ó-türk átvételét.

'Kerge' szavunkat más nyelvekben 'őrült, bolond' jelentéssel fordítják, ami félrevezető, nem pontos, mert nem fejezi ki egyértelműen a betegség nyelvünkön megnevezett látványos kórtünetét: a beteg (állat) egyirányú körbe forgását, amiről egykor nyelvünkben a 'kerge' nevet kapta.

Átvett 'kerge' szavunkat ótörök képzőkkel látták el, így alkotva új szavakat, amelyek jelentéseikben jól összevethetők a betegség nyelvünkön megnevezett szimptómáival. Ennek a hosszabb idejű egymás mellett élés, a közös gazdasági-társadalmi nomád életmód lehetett oka és feltétele, ahol az állatállomány volt az „ÉLET" legfontosabb létalapja, miként letelepedve később (népünknek) a gabona, a búza. A betegség gazdasági-társadalmi jelentőségét, megítélését is ez adta.

„kerge 1351: ? „Jacobi dicti Kerge" szn. (OklSz); 1725—64/1892: „Az melly tino kerge… mindennek neki megy" (Amade 303: NSz.). J: 1. 1725-64/1892: 'kergeségben szenvedő; drehkrank | szédelgő, szédülő; taumelnd, schwindelig' # (l. fent); 2. 1856: 'féleszű, hobortos; närisch, verrückt' (Garay A.: Fal. él. l: 131: NSz..)" Továbbá:

„A szócsalád tagjai származékszavak: a kerül, kerít, kering igék ker- alapszavának önálló használatban ki nem mutatható –g gyakorító igeképzős származékából jöttek létre. A kerge folyamatos melléknévi igenévképzővel alakult (vö. fürge, lenge, szöcske; csusza, hulla, kajla stb.); a kergeteg –atag, -eteg deverbális névszóképzővel) vö. fergeteg, hervatag stb.), a kergül visszaható igeképzővel. A kergül-lel azonos jelentésű kerdül (1784: Sz. D, 43) kezdő-visszaható képzős származék, mint a fordul, perdül stb.

A főként juhokat megtámadó kergekór jellegzetes tünete az állat egy irányba való forgása, tájékozódásának, egyensúlyhelyzetének megzavarodása." (TESz)

(Lehet, hogy volt egy *ker'g* ~ *kereg* előzménye a *kerge* szónak? L.: for'g > forog > forgó.)

A kergekór gyógyíthatatlan, halálos betegség:

„Az agyvelőben fejlődő, folyadékkal telt hólyag, a Coenurus cerebralis, mely a kutya egyik galandférgének, a Taenia multiceps-nek a lárvája. A T. multicepssel fertőzött kutyák, illetve egyes vadon élő húsevők bélsarával galandféregpeték ürülnek, melyeket a juhok legelés közben, de akár az istállóban is felvehetnek a fertőzött takarmányokkal. A petékből a juh gyomrában kiszabaduló lárvák a bélfalon átfurakodva a véráramba, ezzel pedig az agyvelőbe kerülnek (más szervekbe is eljutnak, de ezekben elhalnak és elmeszesednek, csak a központi idegrendszer szövetei alkalmasak megtelepedésükre és továbbfejlődésükre), ahol 2-5 hét alatt kölesnyi-kendermagnyi képletek, 4-6 hét alatt lencsényi, 7 hét alatt mogyorónyi hólyagok keletkeznek. Teljes fejlettségük eléréséhez 3, vagy ennél is több hónap szükséges, a hólyagféreg ebben az állapotában akár galambtojásnyi, sőt tyúktojásnyi-nagyságú is lehet.

Mikor fordul elő?

Ha a juh a pásztorkutyák, esetleg más kutyák vagy húsevők T. multiceps-nevű galandférgének petéivel fertőződik.

Milyen tünetek vannak?

A lárvák az agyvelőben való megtelepedésük előtt vándorolnak ott, már a fertőződés után 2-3 héttel jelentkezhetnek idegrendszeri tünetek: tompultság vagy ellenkezőleg, izgatottság, fogcsikorgatás, rendezetlen mozgás stb. A legtöbb juh ez után látszólag gyógyul. A súlyosabb tünetek csak több hónap múlva jelentkeznek, akkor, amikor a már mintegy galambtojásnyi hólyag nyomást gyakorol az agyszövetre: az állatok botorkálva járnak, fejüket rendellenesen tartják, falnak támasztják, egyre súlyosbodó görcsök, kényszermozgások, körmozgások (kerge birka) jelentkeznek.

Az elhullott vagy kényszervágott juhok agyában, a felpuhult koponyacsont közelében felismerhetők a hólyagok." (Dr. Bőő István: Juhok gyakoribb parazitózisai (Élősködők-okozta betegségei II.) Agrároldal.hu)

„kärgä- ermangeln ‖ eksik, ol-” (’Híján/híjával van, nincs neki’) (AlttGramm)
Martti Räsänen etimológiai szótárában:

uig. *kärgä* ’ermangeln’, mtü. *kärgä* ’geziemen’, jak. *käräj* ’удерживаться, не решаться’; jak. *kärägäj* ’немного недостающий’; atü. *kärgäk* ’Ende’, *kärgäk bol* ’sterben’, uig. *kärgäk* ’Bedarf, notwendig’, mtü. *käräk* ’Notwendigkeit’, čag. otü. tar. srt. *käräk* ’nötig’, osm. *ǵäräk* id., *ǵäräk* — *ǵäräk* ’entweder — oder’, kmk. *gerek* ’muss, nötig sein’, kzk. kkir. sag. kč. koib. *keräk*, kaz. *kiräk* ’nötig’ (> čer. TLČ 36 *kerek*; wog. TLW 128 *koarχ*), soj. *χerek* ’дело’, ’нужно’, jak. *käräχ* ’нужный’; čuv. *kir-lə* ’nötig, von Nöten’
~ mo. (SKE 104) *kereg* ’Notwendigkeit’
~ ma. *χergi*
~ kor. *kęlda*, *kędа*

„uigur kärgä ’híján/híjával van, nincs neki’, középtörök kärgä ’illik’, jakut käräj ’tartja magát, nem megoldott’; jakut kärgäj ’kevés, hiányzó’, ótörök (rovásírás után) kärgäk ’vég (befejező szakasz)’, kärgäk bol ’meghal’, uigur kärgäk ’szükség, szükségszerű’, középtörök käräk ’szükségszerűség’, csagatáj, keleti török, tarancsi, szart käräk ’szükséges’, oszmánli ǵäräk, szinonim ǵäräk — ǵäräk ’vagy… vagy’, kumük gerek ’muszáj, szükséges’, kazak, kirgiz, feketekirgiz, szaga,kacsa-török, kojbál keräk, kazántatár kiräk ’szükséges’ (> cseremisz JÖVEVÉNYSZAVAK 36 kerek; vogul TATÁR JÖVEVÉNYSZAVAK A VOGULBAN 128 koarχ), szojon χerek ’dolog’, ’kell’, jakut käräχ ’szükséges’; csuvas kir-lə ’szükséges’, a szükségletekből; ~ mongol (G. J. Ramstedt: Tanulmányok a koreai etimológiában 104) kereg ’szükség’;
~ mandzsu χergi;
~ koreai kelda, kēda”

A betegség kórtünetei az átvett kärgä szó ótörök képzőkkel ellátott megnevezéseivel szinte minden török népnél ismeretesek, de időrendben a legrégebbi orhoni emlékművek ótörök feliratai ban olvashatók. Bizonyságaként, hogy az átvétel lényegesen korábban, az ázsiai hun, vagy avar korban történt (történhetett). Birodalmakat mindig több nép és nyelv alkotott időlegesen.

A kergeség főbb kórtüneteit a kärgäk ’vég (befejező szakasz)’; kärgäk bol ’meghal’; valamint az uigur kärgä ’híján/híjával van, nincs neki’, és kärgäk ’szükség, szükségszerű’ jelentésekben találjuk meg. Valamint a kergekór jellegzetes tüneteit előidéző kär- alapszóval és–gü főnévképzővel képzett kärgü ’hólyag’ ótörök nevében.

A szó ótörök átvétele — a belső-ázsiai hun-korszak — óta, több mint kétezer év is eltelt, ezért később a különböző török nyelvű változatokban szókezdő k >g, k > χ hangtörténeti változások történtek.

Az ujgur kärgä (’híján/híjával van, nincs neki’), valamint az ótörök rovásírásos emlékekben fennmaradt kärgäk (vég; befejező szakasz; meghal) szimptómákat jól össze lehet vetni a gyógyíthatatlan kergekór nyelvünkön megnevezett kórtüneteivel:

1./ A kärgä betegség a juhok, a szarvasmarha, kecske, ló és eb: a nomád népek állatainak végzetes, halálos betegsége. De emberre is ragályos. Innen van nyelvünkben az „Elment az eszed? Megkergültél?” mondás, amelynek ótörök megfelelője a „híján/híjával van, nincs neki” jelentés.

2./ A voguloknál csak tatár jövevényszóként a koarχ ’kell, szükséges’ jelentés ismeretes, ami arra vall, hogy ebben a korban már nem éltek népünkkel szoros kapcsolatban és nomád életmódban. De a csuvas kir-lə ’szükséges’ változat is távol van az eredeti szó hangalakjától.

3./ A. von Gabain ótörök glosszáriumában a „kärgä” jelentése: ’híjával van, nincs neki’. Az ótörök kärgäk (-k képzővel) ’vég, befejező szakasz’, valamint (-k igeképzővel) kärgäk bol ’meghal’; uigur kärgäk ’szükség, szükségszerű’ jelentéssel, — mind a kergekór ismérvei.

4./ A kärgä szóból kär- alapszó elvonással és az ótörök -gü főnévképzővel (l. AlttGramm. 60.) — képezték a kergekór jellegzetes tüneteit előidéző ’hólyag’ ótörök nevét is:

„kergü Blase ‖ kabarcık” (AlttGramm) — amikor a kerge agyában hólyagok keletkeznek, s ennek hatására lép fel a betegségre jellemző „forgó” tünet:

„Taenia multiceps (Kergeféreg). A kutyában élősködő kergeféreg fejlődési alakja a hólyagféreg, főleg a juhok kergeségét idézi elő.” Továbbá:

„Az embernél az esetleges fertőzés hasonló tüneteket eredményez.” (Gáspár Margit: A kutyáról az emberre átterjedő betegségek és élősködők)

5./ A „kärgäksiz unnutz, unermeβlich ‖ lüzumsus, hudutsuz” (haszontalan, mérhetetlen) (AlttGramm) szóalak a –siz -(sziz) képzővel a kärgäk ’szükséges, szükségszerűség’ jelentés ellenkezője.

6/ Az ótörök (ujgur) nyelvbe átvett kärgä szó híján/híjával van, nincs neki; –k képzős ótörök kärgäk alakjának vég (befejező szakasz), a kärgäk bol ’meghal’; uigur ’szükség, szükségszerűség’; meghal’ jelentések a kergekór legfontosabb szimptómái, amelyeket csak a ’kerge’ (kergekór) betegség nyelvünkön megnevezett tüneteivel lehet rendre egyeztetni:

„Elment az eszed? Megkergültél?” = uigur kärgä: ’híjával van, nincs neki’;

’végzetes, gyógyíthatatlan betegség’ = ótörök (uigur) kärgäk: ’szükséges, szükségszerűség’;

„7 hét alatt mogyorónyi hólyagok keletkeznek” = ótörök kärgü: ’hólyag’;

’halálos betegség’ = ótörök kärgäk: ’vég (befejező szakasz)’;

’végül az állat elpusztul’ = ótörök kärgäk bol: ’meghal’.

Három orhoni ótörök emlékmű feliratában a ’kärgä’ szó továbbképzett változatai hat helyen fordulnak elő:

1./Az orhoni Kültegin Emlékmű feliratában négy helyen:

Az orhoni Kültegin Emlékmű (Kr. sz. u. 732)

A Kültegin Emlékmű I. feliratmező átiratának 4. sorában:

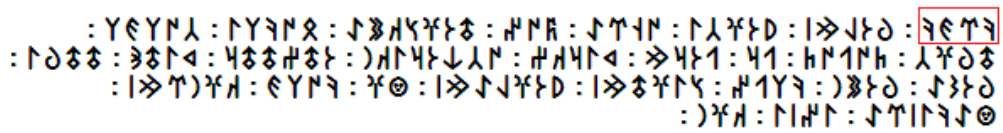

Olvasat:

kärgäk : bolmuš : yoγučï : öŋre : kün : toγusïqta : Böküli : Čölüg äl : Tabγač : Tüpüt : Apar : Purum : Qïrqïz : Üč Quriqan : Otuz Tatar : Qïtaň : Tatabi : bunča : budun : kälipän : sïγïtamïs : yoγulamïs : antïγ : külüg : qaγan ärmis : anta kisre : inisi : qaγan :

Fordítás:

Meghalt. (Tengrihez repült.) Temetésére gyászolók (jajgatók) jöttek keletről, ahol a nap születik — a steppei tabγač nép, a töpüt, apar (avar), bizánci, kirgiz, öt kurikan, harminc tatár, kínaiak tatabik. Ennyi ember jött és sírva gyászolta. Aztán a fiatalabb testvér (lehetett) kagán

A Kültegin Emlékmű I. feliratmező átiratának 30. sorában:

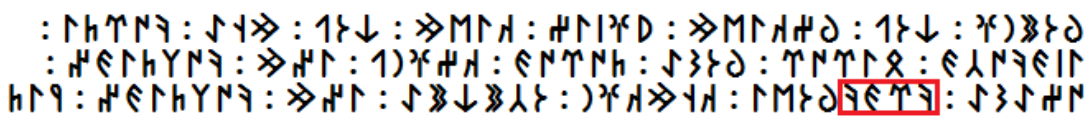

Olvasat:

budunïγ : qop : baz qïltïm : jaγsïz : qïltïm : qop : maŋa : küerti : isig küčüg : berür : bunča : törüg : qazγanïp : inim Kültegin : üze anča : kärgäk boltï: teŋim tegin : qaγan : učduqda inim : Kültegin : jiti

Fordítás:

az összes népet leigáztam, ellenség nem maradt, mindnyájan behódoltak nekem. Öcsém, Kültegin meghalt, miután létrehozta (megszerezte) az erős hatalmat, ahol az emberek szolgáltak nekem. Amikor bátyám, a kagán meghalt, öcsém, Kültegin hét (éves volt).

A Kültegin Emlékmű II. feliratmező átiratának 9. sorában:

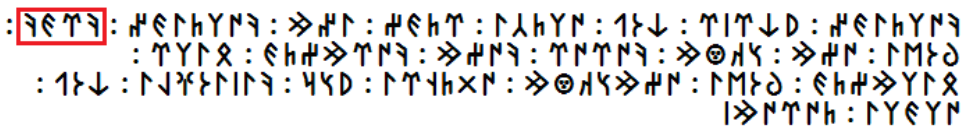

Olvasat:

Kültegin : yoq ärsär : qop : ölteči : ärtegiz : inim : Kültegin kärgäk : bolti : özüm : saqïntïm : körür : közüm : körmezteg, : bilir : bilmezteg : boltï. : özüm saqïntïm. : öd tengri : yasar : kiši oγli : qop : ölgeli : törümiš :

Fordítás:

(Ha) Kültegin nem létezik, mind elpusztulunk. Öcsém Kültegin meghalt. Gyászoltam hiányát, szemem világtalan, elmém tudattalan lett. Gyászoltam hiányát. Isten (Teŋri) dönti el minden ember halálának törvényét (idejét).

A Kültegin Emlékmű II. feliratmező átiratának 11. sorában:

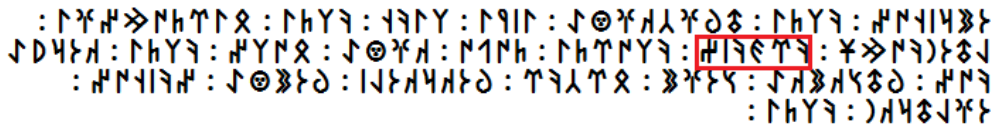

Olvasat:

Udur Seŋün : kälti : tabγač qaγanta : Isije Likeŋ : kälti : bir tümen aγï : altun kümüš : kärgäksiz : kälürti : Tüpüt : qaγanta : Bülün : kälti : qurïya : kün : batsïqdaqï : Soγud : Berčeker : Buqaraq uluš: budunta : Inek Seŋün : Oγul Tarqan : kälti :

Fordítás:

„Udur Tábornok jött. Kínai császártól Isije Likeŋ jött. Töméntelen arany ezüst kincset szükségtelenül hozott. Tibetből Bülün Kagán jött. A nyugati Szogd, Perzsa, Buqhara ország népétől Inek Tábornok, Ogul Tarkán jött.”

Az orhoni Bilge kagán emlékmű felirata II. szövegmezője átiratának 12. sorában:

Bilge kagán emlékműve (Kr. sz. u. 735-ből)

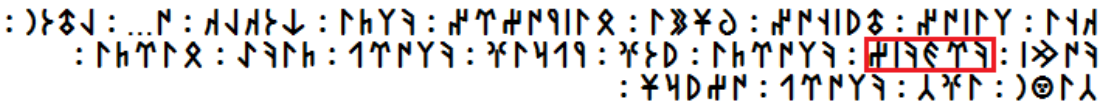

Olvasat:

: aqaŋï : … Li Sün : Tay seŋün : bašda : beš yüz erin : kelti : uquqluq : ö… altun : kümüš : kärgäksiz : kälürti : yoγ : yïparïγ : kelürip : tike : berti : čïntan : ïγač : kelürip : öz yarïš :

Fordítás:

apja Li Sün Tay tábornok vezetésével ötszáz katona jött. ö …(???) : aranyat, ezüstöt mérhetetlen hoztak, a temetés (gyász) pézsmáját (illatát) hozva, elhelyezve őszinteséggel a díszített völgyben felállított fához

Az orhoni Küli Čur emlékmű keleti oldalán a 11. sor átiratában:

Küli Čur emlékműve (Kr. sz. u. a VIII. szd. elejéből.)

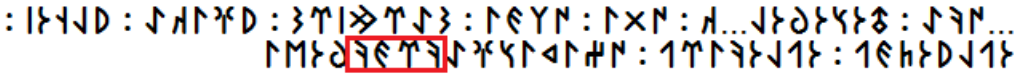

Olvasat:

…üke : tusu bol…q : öde ülügi : anča ermiš erinč : yaγïqa : yalŋus : oplayu tegip : oplayu kirip : üze qïšγa kergek boltï :

Fordítás:

„ … : hasznosítva …q a támadás időszakát, valamiféle látszólagos férfiasságként az ellenséggel egyedül végezni, mígnem (az) megnyugodva a meghajláshoz (megadáshoz) meghalt”

A kärgü ’hólyag’ szó az altáji Жалпак-Тас II/XV kis méretű sziklafelirat 2. sorában fordul elő, lényegesen később az orhoni feliratoknál.

Жалпак-Тас II/XV (Kr. sz. u. VIII – XI. szd.)

Átirata:

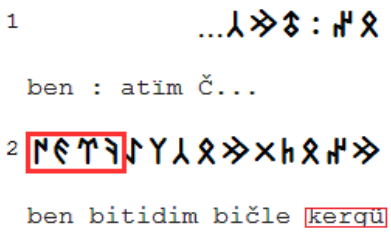

Fordítás:

én : lövész : Č…

: én : írásom : korcs(osult(?) : hólyag

Összefoglalva:

Az átvett *käräkü* és *kärgä* szavakból ótörök képzőkkel differenciált jelentések az átvétel legfontosabb bizonyítékai, mert látványosan mutatják az átvett szavak eredeti jelentésével kapcsolatos jelentésváltozatok „meghonosodását”, beépülését az átvevő nyelvekbe.

A ’käräkü’ (kerek) = ótörök ’sátor’; > kerägä ’jurtarács; farács’; kär ’kifeszít’. Mongol kär > ger (’kör’-alakú) sátor’.

A ’kärgä’ = ótörök ’híján/híjával van’; nincs neki; kärgäk ’vég (befejező szakasz)’; kärgäk ’szükség; szükségszerű/szükségszerűség’; kärgäk bol ’meghal’; kär + gü = kärgü ’hólyag’. Mongol kereg ’szükség’. Mandzsu χergi ’szükség’. Koreai kelda, kēda ’szükség’.

A kär > ger ’(kör-alakú) sátor’, valamint a feltehetően hangátvetéssel keletkezett kärgä > käräg (kereg) ’szükség’ szó, az ótörök átvételtől függetlenül került (kerülhetett) nyelvünkből a mongol nyelvbe.

Bizonyítja, hogy az ótörök kär ’kifeszít’ jelentésnek közvetlenül nincs köze a mongol kär > ger ’(kör-alakú) sátor’ jelentéshez, bár mindkettő különböző módon a ’kär’ szótövünkre vezethető vissza.

Az egymástól független átvétel erősen feltételezi, hogy *nyelvünk földrajzi helyzetét tekintve, az átadás-átvétel idején* — még mindkettővel érintkezve — *az ősmongol és az őstörök nyelv között helyezkedett el*.

Kärgä szavunk mindkét átadás-átvétel esetében nyomatékosan jelentette a kerge állat menthetetlen, 'szükségszerű' meghalását (pusztulását).

(Tanulmányomban a fényképek és a feliratok másolatai a „Türik Bitig Language Comitte of Ministry of Culture and Informátion of RK" alapján készültek.)

Finnugor eredetű *ičі, äči* szavunk az ótörök emlékművek feliratainban

Szavunk történetét „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára" az alábbiakban i smerteti:

„öcs 1067 k./1267: ? „Concedo filio filie mee Magne scilicet Heche dimidiam partem terre Fonsol" sz. szn., ? Ichy szn. (ÁÚO 1: 25, 27);1200 k.: Echy hn. (ÁÚO 6: 222); 1211: Wche sz. szn. (PRT. 10: 504); 1237—40: ? Ech hn. (PRT. 1: 771); 1284/1394: Euchefaya sz. hn. (OklSz.); 1372 u./1448 k.: „Ilakoʒykuala … ʒent Claranak annÿa es Ágnes aʒon ʒent Claranak ewce" (JókK. 76); 1395 k.: wche gr. (BesztSzj. 33); 1506: ȯccheeth gr. (WinklK. 323); 1515: ecem gr. (LevT. 2: 2); 1539: ücscsét gr. RMKT. 2: 44); 1575: ȯczȯit gr. (Szeg: Theoph. 13: NySz.); 1660: eccse gr. (Pethő: Kron. 70: NySz.); 1863: ėcsém gr. (Kriza: Vadr. 511); — öc (MTSz.).

J: 1. 1372u./1448 k.: 'húg; die jüngere Schwester' (l. fent); 2. 1395 k.: fiatalabb fiútestvér; der jüngere Bruder' # (. fent); 3. 1507: 'fiatalabb férfirokon; jüngerer mänlicher Verwandter | rokon; Verwndter' (NyIrK. 6: 187); 4. 1810—20: fiatalabb férfi megszólításaként; als Andere an einen Jüngeren (Nagy S.: Szatira 13: NSz.). — Sz: ~i 1842: öcsikém sz. (Nemzeti Almanach 143: NSz.) | ~kös 1886: öcskös (Mikszáth: Urak 134: NSz.).

Ősi örökség a finnugor korból; vö.: vog. T. ïťši 'a fiútestvér, a leánytestvér lánya' (Steinitz: Wog.Vok. 217), Szo ēś 'öcs'; osztj. Trj. 'ïťšəki <kisfiú megszólítása>, É. ? iś 'öcs' (PB.), O. ? iźi 'ua.' ; votj. G. uźi 'sógorasszony, a férjem húga'. A kérdőjeles osztják megfelelők talán vogul jövevényszavak. A finnugor alapalak * ećɜ lehetett; eredeti jelentésül 'öcs és húg' egyaránt föltehető. — A magyar szó R. öcse alakjának e végződése valószínűleg 3. személyű birtokos személyrag vagy pedig kicsinyítő képző. Az öcsi származékra vö. csoki, fagyi, hugi, stb. Az öcskös végződése ritkán előforduló kicsinyítő-becéző képzőbokor. Az eredeti tágabb jelentésből ('fiatalabb testvér vagy közeli rokon') a rokonságnevek differenciálódása, valamint az egyértelműbb húg párhuzamossága révén szűkült le a jelentés a férfiágra. — A magyar szónak és rokon nyelvi megfelelőinek altaji kapcsolatai további vizsgálatot igényelnek. Más finnugor, illetőleg uráli egyeztetése téves." (TESz)

Az ótörök nyelvben:

ičі, äči älterer Bruder, Vaters-
bruder || ağabey, dayı (AlttGramm)

Jelentése: 'idősebb testvér, apja testvére (bátya)'.

Martti Räsänen etimológiai szótárában:

uig. (Gab.) *äči, ičі* 'älterer Bruder, Vaters-
bruder', 'jüngerer Bruder', mtü. AH. *ičі*
'büyük kardeş' jak. *äǯī, ädjī* 'вообще
старшая годами'; ? osm. *äǯä* 'Greis',
čuv. *aźa* 'Männchen', 'Vater', ? atü. *äčü*
'Vorfahren'
~ ung. (Németh Nr. 16, UAW 8) *öcs* 'jün-
gerer Bruder'

„ujgur (Gabain) *äči, ičі* 'idősebb fiútestvér, apai fiútestvér', 'fiatalabb fiútestvér', mtü. (középtörök) AH. (: Abú-Hayyán: Kitáb al-Ídrak li-lisán al-Atrák. Istambul, 1931). *ičі* 'nagy (felnőtt) testvér' jakut *ädjī* 'általában években idősebb'; ? oszmánli *äǯä* 'öreg', csuvas *aźa* 'emberke', 'apa', ? ótörök *äčü* 'ősök'

~ magyar (Németh nr. 16, UAW8) *öcs* ’fiatalabb fiútestvér’ ”

A nyelvünkből Belső-Ázsiában átvett *ičі, äči* ó-türk szóalakok teljesen egyeznek a Kárpát-medencében a TESz által 1067 – 1267 közé adatolt „Ichy” (icsi), „Echy” (ecsi) szavunkkal.

Kárpát-medencei nyelvünkben *ičі, äči* szavunknak 1372u./1448 k.: ’húg; 1395 k.: fiatalabb fiútestvér; 1507: ’fiatalabb férfirokon’ jelentése adatolt. Az Ichy” (icsi) változat szókezdő i > ü > ö hangváltozásával jött létre ’öcsi’ szavunk (l.: 1067 k./1267: Ichy (icsi); > 1211: wche (ücse); 1539: ücscsét; > 1284/1394: Euchefaya (Öccsefája). Az „Echy” (ecsi; l. még: 1863: ėcsém) nyomatékosan archaizáló változat máig használatos. A példákból láthatjuk, hogy az ’ö’ hang mikor jelent meg nyelvünk hangtörténetében.

Az ótörök feliratokban olvasható *ičі, äči* szavunk a legrégebbi írott, hiteles adata „öcsi”, „ecsém” szavunknak. Ennél későbbiek a latin betűs magyar, és lényegesen későbbiek a „közelmúltban” feljegyzett vogul és osztják előfordulások.

Mindkét szóváltozatunk az orhoni és jenyiszeji ótörök feliratokban igen sok helyen előfordul, ezért csak néhány (általam könnyebben fordítható) sorban idézem:

Az orhoni Kültegin Emlékmű (Kr. sz. u. 732) felirat másolatának 5. sorában

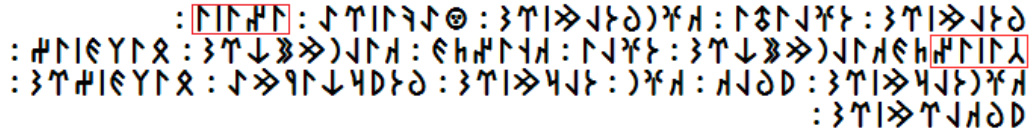

Olvasat:

: bolmis erinč : oγuli atï : qaγan : bolmis erinč : anta kisre : inisi : ečisin teg : qïlïnmadïq erinč : oγuli : aqanjïn teg : qïlïnmadïq erinč : bilgesiz : qaγan : olurmïs erinč : yablaq : qaγan : olurmïs erinč : bujruqï : jeme : bilgesiz erinč : yablaq ermis : erinč :

Fordítás:

(…) lettek nyilvánvalóan fiú, férfi rokonai kagánok. Később azután nyilvánvaló lett, mint fiatalabb fiú testvér, felkészületlen, az idősebb testvér, a bölcs kagán után. Nyilvánvalóan rossz kagán. Nyilvánvalóan oktalan, rossz parancsnok

A jenyiszeji Чаа-Холь V, (Chaa-hol V) (e-17) emlékmű feliratmásolatának 2. sorában:

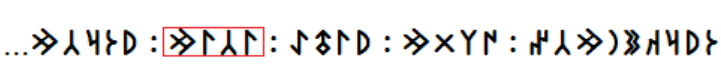

Olvasat:
Uyar qatunïm üčün : öldim : jita : ičim : yorčïm :
Fordítás:
nemes királynőm halála miatt az én özvegy bátyám …

A jenyiszeji Baryk II (e-6) emlékmű (Kr. sz. u. VIII-IX. szd.) felirat másolatának 2. sorában:

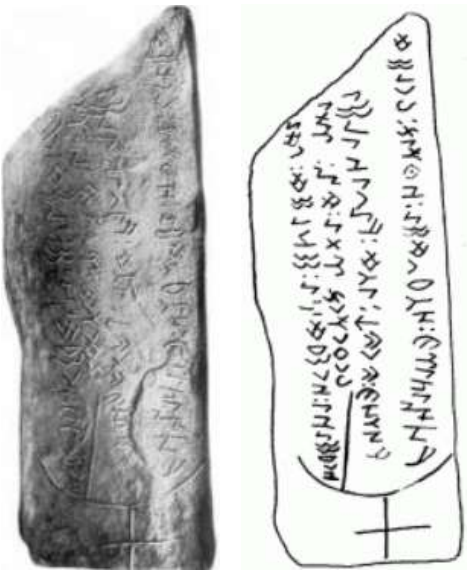

Olvasat:
Külüg : Tutuq : ečim : kiši qïldï
Fordítás:
Külüg Tutuq bátyám kivezette az embereket

Jenyiszeji Altyn-kol (e-28) felirat (Kr. sz. u. VIII-IX. szd.) másolatának 4. sora:

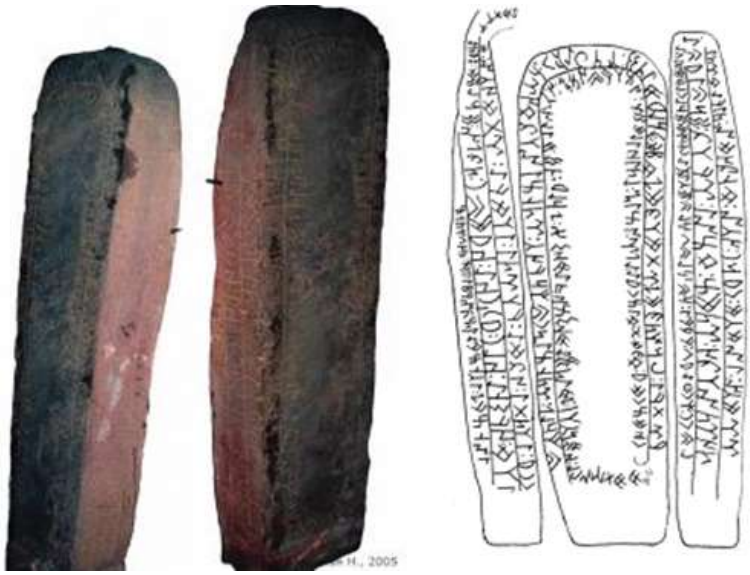

Olvasat:
Er erimčin : inim ečim : uyurun : üčün : beŋgümin : tike berti :
Fordítás:
Hős katonák, a fiatalabb három erős fiú testvérem emelt örök (emléket)

Jenyiszeji Buy-bulun I (e-42) felirat (VIII-IX. szd.) 8. sorának másolatában:

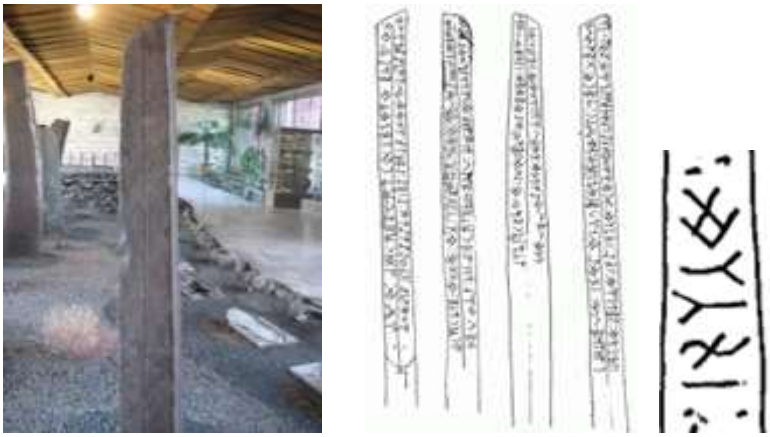

Az „ecsim” szó az átmásolt felirat 8. (jobb szélső) sorában fordul elő. A felirat készítője talán hibázott, mert az „ečim” ’cs’ és ’m’ betűje közé egy ’l[2]’ hangértékű betűt vésett. (Lásd a fenti eredeti felirat részleten.)

Az is lehet, hogy a „hasonló” jenyiszeji ᛁ ’i’ hangértékű betűt akarta valamiért feltüntetni. A felirat másolója valósághűen átmásolta.

A felirat 8. (jobbszélső) sora:

Olvasat:

Esiz jerim : ïduq jerim : esize : esiz ečim : qanïm : küŋ ay esize : ana estegün jerim : en bilgür…
Fordítás:
Elhagyott földem, gazdátlan szent földem; elhagyott bátyám, vérem. Gazdátlan rabszolga a Hold. Anyakereső földem. A legbölcsebb…

A Jenyiszeji Qara-bulun II (e-66) felirat (VIII-IX. szd.) feliratmásolatának 1. sorában:

Olvasat:
Eb ečim esize
Fordítás:
Bátyám háza gazdátlan

A jenyiszeji Elegest II (e-52) felirat 1. sorának átiratában:

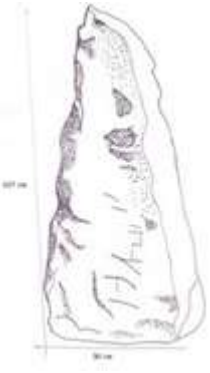

Olvasat:
Körtile : Šeŋün ben : ečim : aqanïm
Fordítás:
Körtile Tábornok idősebb testvérem

Kicsinyítő-becéző képző(in)k az ótörök nyelvben

Annemarie von Gabain „Alttürkische Grammatik” c. művében az alábbi kicsinyítő, becéző képző(in)k léteznek:

44. +°*č*: Deminutive und Koseformen.
ögüčüm „mein Mütterchen“ (*ög* „Mutter“).
atačïm „mein Väterchen“ (*ata* „Vater“).

45. +*ča*, +*čä*: Deminutive, Intensive (Deny § 517); s. a. Partikeln § 349; identisch m. d. Äquat.
anča „ein paar“.
azraqča „ganz wenig“.
antača (StG 47) „grade dort“.
azuča (Suv. 135,13) „oder auch“;
barča <**bar-ïr+ča* „alle“.

349. +*ča*, +*čä*: Deminutiv, Intensiv; als Wortbildungs-Element zu betrachten; s. § 45.

Vagyis:
„44. +*č* (+cs): Kicsinyítő és becéző alakok.
ögüčüm „anyácskám” (*ög* „anya”).
atačim „apácskám” (*ata* „apa”). ”

„45. + *ča*, +*čä*: Kicsinyítő, intenzív (Deny § 517);
lásd a partikulákon § 349; azonos itt az Äquativval. [Szögletes zárójelben közlöm a szavak „alapalakját” is]
anča „egy pár”. [< jak. *ān* ’начало’, ’первый’;’kezdet, eleje; első’]
azraqča „nagyon kevés”. [< „*az, as* br. ’Wenig, etwas’; ’kevés, valami’]
antača (St.G 47) „csak ott”. [< „*anda, anta* dort, dann ‖ orada, o esnada, ondan sondra” ’ott, azután’]
azuča (Suv. 135,13) „vagyis”. [< „*azu, azuu, asu* br. oder, etwa ‖ yahut” ’vagy; mintegy, valami’]
barča < **bar-ir+ča* „minden”. [< „*bar, par* br. vorhanden, das Vorhanden-Sein, alle, stattfindend, es gibt ‖ var, varlik” ’létező, létezés, minden’]

57. +°*q*, +°*k*: Deminutive und anderes.
ögük „Mütterchen“ (*ög* „Mutter“).
yulaq „kleiner Bach“ (*yul* „Wasserlauf“).
čöbik „Trübung“ (*čöp* „Mist u. dgl.“).

46. +°*čaq*, +°*čäk*: Deminutive.
bïčaq, *bïčäk* „kleines Messer“ (*bï* „Messer“)
qolïčaq „Ärmchen“ (*qol* „Arm“)

Vagyis:
„57. +°*q*, +°*k*: kicsinyítő és egyebek.
ögük „anyácska” (*ög* „anya”).
yulak „kis vízfolyás, patak” (*yul* „vízfolyás”).
čöbik „zavarosság” (*čöp* „szemét és ilyenféle”).”

„46. +°*čaq*, +°*čäq*: kicsinyítő.
bïčaq, *bïčäq* „kis kés” (*bï* „kés”)

qolïčaq „kis kar” (*qol* „kar”)

Az azonos magyar és ótörök kicsinyítő, becéző képzők történeti összefüggéseinek vizsgálatáról nyelvünk szakirodalmában még csak említést sem találunk! Szintén nagy adósságaként a magyar nyelvtudománynak és turkológiának!

Ezért az ótörök nyelvben meghonosodott szavaink történeti összehasonlító vizsgálataival együtt e kicsinyítő, becéző képzők vizsgálata is épp oly fontos, amit nem lehet egy „véletlen egyezések” kijelentéssel mellőzni. Hiszen nyelvek érintkezése: népek érintkezése is! Nyelvünk pedig kiváltképp gazdag kicsinyítő, becéző képzőkben. Többek között erről (is) írt Balázs Géza:

„3. Kicsinyítés a magyar nyelvben. Többen is fölhívták a figyelmet arra, hogy a magyar nyelv (mellette olykor az orosz, a spanyol nyelvet is emlegetik) más nyelveknél gyakrabban él a kicsinyítés lehetőségével. Ez nyilván csak naiv megfigyelés, amelyet tudományosan is bizonyítani kellene, addig azonban csak antropológiai nyelvészeti megfigyeléseinkre hagyatkozhatunk.

A magyarban kiemelkedően sok kicsinyítő képzőt tartunk számon. Gárdonyi Géza (1974: 209.) szépítő ragoknak nevezi őket: „Szépítő ragok a kicsinyítő ragok.” Balassa József és Simonyi Zsigmond (1895: 541–561.) a mértéket kifejező képzők között tárgyalja a következő – egy híján húsz – kicsinyítő képzőnket:

-cska, -cske (fácska, gyermekecske, jócska, szócska, Verácska, magácska)
-ka, -ke (madárka, mondóka, egyke, Eszterke),
-ika, -ike (ládika, táncika, Palika, Ferike),
-csa, -cse (gyermekcse, babcsa, pl. babcsát főztem, könyvecse, tejcse, tócsa), Komáromi Csipkés György 17. századi magyar nyelvtanában említi a gyermekcse, tyúkcsa kicsinyített alakokat, amelyeket palócnak vél (idézi Szathmári, 1968: 280). D. Bartha Katalin (1958: 114.) szerint a régi szlavóniai nyelvjárásnak ma is a legelevenebb deminutív formánsa, amely középfokú melléknevekhez is járulhat: erépcséb, méjebcséb, valamint mód- vagy állapothatározókban is előfordul: natyszerűcsén), a régiségben főleg személynevekben gyakori.
-cs (uracs, kenőcs, kövecs),
-csi (Ibcsi, Jancsi, Julcsi),
-ca, -ce (gyerkőce, Ilca, Katica, tárca),
-ica (szláv szavakban fordul elő, de érezhető bennük a kicsinyítés: galambica, kupica, muslica, de erre rímel a nyilván összetett Klárica is, illetve nem szláv szavakban: apáca, tréfás változattal: anyáca),
-is (Andris, baris = barna disznó vagy kutya),
-us (Annus, anyus, Ilus, cicus),
-üs (csib-üs-ke, körmüs),
-s (sárgás, feketés),
-d (apród, édesd, jobbad, kicsid),
-gy (Egregy, Nyüved, Somogy ~ somod),
-dad, -ded (apródad, édesded, gyermekded, kisded),
-i (édi, mozi, Tóni, Betti, Gyuri),
-di (fehérdi, havadi, igazándi),
-ó, -ő (bátyó, Kató, Pető),
-kó, -kő (haskó, szánkó, sütkő = süldő, Palkó, Ferkó).

A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv (Rácz 1968: 140–142.) még további 7 kicsinyítő képzőt is felsorol, ezzel 26-ra emelkedik a kicsinyítő képzők száma:
-ca (Teca),
-ci (Berci, tejci),
-u (anyu, apu),
-ikó (házikó, ládikó),
-uci (anyuci),
-uka (apuka, Gézuka),
-ók, -ők (Erzsók, pufók, Sebők).

D. Bartha Katalin (1958: 108–117.) főleg történeti szempontból említ még további képzőket (az eddig említetteken túl még 4-et, s ezzel a képzők száma 30-ra emelkedik):

-ta, -te (pocs – pocséta),

-ika, -ike (anyika, apika, árpika, botika),

-l, -ly (-ály, -ély) (zugoly, hangyál),

-n (-ny ~ -m) (kicsiny, Somogyom).

Nem találtuk a listákban a következő hármat, amelyekkel a számba vett kicsinyítő képzők száma 33 lesz:

-a (Ilona – Ila, Izidóra – Iza),

-csó (Jancsó),

-si (töksi, buksi).

Ha a különböző nyelvtanokban említett (mindig változó számú) kicsinyítő képzőt összeszámláljuk, akkor tehát (jelenlegi adataink szerint) 33 különálló kicsinyítő képzőt tarthatunk számon. És ez a szám korántsem végleges, hiszen egyes képzőbokrok ezt jelentősen megnövelhetik. Tehát nem túloztak azok, akik pontos összeszámlálás nélkül a magyar kicsinyítő képzők számát több tucatra (!) becsülték.

Az egyes nyelvtanokban található kicsinyítőképző-szám azért térhet el egymástól, mert egyes szerzők bizonyos képzőket már csak történetinek (elavultnak) tartanak, másokat idegen eredetűnek, illetve az összetett képzők is megzavarják még a képet. Pl. van -i képző és van -ka/-ke, de van -ika/-ike is, mivel pl. a lád-ika, pálc-ika szónak nem létezik *ládi, *pálci formája. Van -s, van -i képző, de bizonyára van -si is (töksi, buksi, mert *töks, *buks alak nincs), s ezt mi is fölvettük a listánkba. D. Bartha Katalin (1958: 117–118.) a -di mellett említi -sdi képzőt (hunyósdi, katonásdi, kapusdi, illetve: bujósdi, katonásdi), ez azonban tipikus összetett képző, mert az –s képzős alakok is élnek: kapu-s-di, bujó-s-di stb. További tipikus összetett képző az -iska (Andris – Andriska), és a képzőhalmozás ritka szép esete: apucika (ap-u-ci-ka, amelyben a -c és az -i külön is lehet képző).

Ugyanilyennek gondolhatjuk a gyerkőce szóban lévő képzőket is: (gyerek, gyerk-) gyerk-ő-ce (Jókai-szótár, é. n. 50). Ha ezeket az összetett képzőket is felsorolnánk, akkor könnyen lehet, hogy a 33 magyar kicsinyítő képző száma még jobban megnövekedne.

Hangátvetés, megfordítás

A gyermecske lehet, hogy a gyermekecske formából rövidült, de az is lehet, hogy hangátvetéssel keletkezett a gyermekcse alakból. Ezt erősíti meg D. Bartha Katalin (1958: 113.) is: „Az alapszó –k véghangzójához kapcsolódva gyakran történik hangátvetés, éppen úgy, mint más természetű –kcs kapcsolatok esetében is (vö. szökcse > szöcske stb.), amely szórványos hangváltozás talán a -cska, -cske képző analogikus hatásának köszönhető: ablakcsa > ablacska, gyermekcse > gyermecske.”

Figyelmet érdemel a -kó/-kő és az -ók/-ők képző, mert éppen fordítottjai egymásnak (Ildikó – Erzsók). Erre ugyancsak fölhívta a figyelmet D. Bartha (1958: 115): „Ugyancsak a -k és az -ó, -ő fordított sorrendű összetapadásával keletkezett az -ók, -ők képzőbokor”.

Hogy egy adott szóhoz mely kicsinyítő képzők járulhatnak, s melyek nem, ugyancsak magyarázatra váró kérdés. Van ugyebár ház-ikó, de nincs *ház-ika, van ház-acska, de nincs *ház-csa, *ház-csi, *ház-ca, *ház-us stb. Végül az is érdekes szempont, hogy bizonyos képzők termékenyen csak a becézésben (kedveskedésben) maradtak fenn.

A kicsinyítés grammatikai lehetőségei

A magyar nyelvtanban tehát a kicsinyítés fő eszköze a szó végi (egyszeri vagy halmozott) kicsinyítő képző.

Arról már alig szólnak a nyelvtanok, hogy a magyarban nemcsak szóvégi, hanem szó belseji (inflexiós, esetleg infixáló) szóképzéssel is lehetséges a kicsinyítés kifejezése. Ráadásul nemcsak főnevek, hanem igék esetében is. Simonyi Zsigmond (1977: 368.) A magyar nyelv apológiája című tanulmányában) figyelt föl arra, hogy szó belseji szóképzéssel (inflexióval), például szótő-torzítással, a második tőhangzónak i-re változtatásával kicsinyítést érhetünk el: madár: madárka, madirka, bogárka: bugirka; Teri: Tiri; kapar: kapargál – kapirgál, farag: faragcsál: farigcskál (faricskál). Tegyük hozzá ezt is: pisál: pisil. Természetesen nem véletlen, hogy a gyakori kicsinyítő képzőként is szereplő i-re változik a szótő egyik hangja. A jelenséget tehát szó belseji képzésnek (infixálódásnak) nevezhetjük. Ugyanilyen példa, bár nem hangváltozással, hanem betoldódással: rágcsál – rágicsál. Azt tudjuk, hogy a kiált szavunknak korábbi

változatában az első magánhangzó a volt (tehát: ka-j-ált), amelyet a kajabál, illetve a kajált-bajált ikerszó meg is őrzött. A szótár szerint az a-ból elhasonulással lett i (Zaicz 2006: 407.), az én véleményem szerint itt is közrejátszhatott az a > i belső szóképzés. Végül meg kell említeni azt a nyelvtani lehetőséget is, hogy egy adott szót rövidítünk (csonkítunk), s annak ugyancsak becéző hatása lesz: Zsóka – Zsó. Ennek a csonkításnak a fordítottja, vagyis az, hogy a név elejét hagyjuk le, a magyarban ritka (pl. Patrícia – Cia), de az angolban gyakori. A jelenségre Zolnai Béla (1964: 233–234.) is felhívja a figyelmet: „A magyar inkább a név elejét tartja meg", míg a német, olasz, angol példák azt mutatják, hogy ott inkább a végét. „Hogy mely nyelvben melyik szótag marad meg a csonkításból, általában a szóhangsúly kérdése" véli Zolnai. Czakó Gábor (2010: 57.) szerint a becézésünk is a gyökrendet követi. (A szó eleji hangsúly mindig a gyökre esik.) Erzsébet nálunk Erzsi, az angolban Betty. Sőt, még a focicsapatok neve is tükrözi ezt: nálunk a Haladás Hali, a Ferencváros (Franzstadt) Fradi, míg az FC Liverpool Angliában Pool.

Roman Jakobson (1972: 128.) is említi, hogy: „Egyes baszk nyelvjárásokban a mássalhangzók tonalitását emelő palatalizáció a kicsinyítés képzetét idézi elő." Illetve amerikai indián nyelvekben bizonyos magán- és mássalhangzók cseréje is „a kicsinyítés képzetét fűzi a szó jelentéséhez". Jakobson ebben az ikonicitás lehetőségét is látta, s ez még tovább bővítheti gondolatainkat: vagyis bizonyos hangok nem véletlenül jelölhetnek kisebb, míg mások nagyobb dolgokat. Ez a lehetőség egyébként sok más kutatónál, így az International Encyclopedic of Linguistics Diminutives szócikkében is felbukkan. Ám témánknál maradva ennél is izgalmasabbnak tűnik, hogy a palatalizált kicsinyítésre talán magyar nyelvi példák is vannak: pl. lány > lyány, néne > nénnye (nénje). D. Bartha Katalin (1958: 113.) egyértelművé teszi, hogy az –l, -ly (-ály, -ély) képző különösen palatalizált alakban fordul elő, „Fő funkciója kétségtelenül a kicsinyítés-becézés" (talán: körtvély, zugoly szavunk mutatja ezt).

A kicsiség arányai

Karácsony Sándor (1985: 262.) hívja fel a figyelmet a kicsinyítő képzők egymáshoz való viszonyára, amellyel arányt, mértéket lehet kimutatni: „Erzsike Erzsihez képest kisebb, Erzsók nagyobb. Erzsóka viszont Erzsókhoz képest kisebb (kedveskedésből, gyöngédségből persze, Erzsi is kisebb, mint Erzsébet)." Ezt képletben így ábrázolhatjuk: Erzsébet > Erzsi > Erzsike, illtve: Erzsi < Erzsók > Erzsóka.

A kicsinyítő képzők esetében különösen föltűnő a halmozás, amely nagyobb nyomatékot, érzelmet sugall. Nem csak a közismert Jancsi > Jancsika formákra gondolunk, hanem ilyen népies halmozásokra: menyecskécske, könyvecskecske (Balassa–¬Simonyi példái, 1895: 544).

Tiszteleti, vallási-etnikai háttér

Kicsi Sándor András idézi Ketskés Győző Nógrád megyei palóc községekből („Szarvas-Gede, Jobbágyi, Szurdok-Püspöki, Csécse, Apcz, Ecseg") való följegyzését, mely szerint bizonyos szavakat kizárólag kicsinyítő képzővel használnak. Ezek: kenyérke, apáka, anyáka, menyétke. Ezeknek tiszteleti, sőt vallási oka van. Kicsi Sándor András (2007: 37.) tiszteleti szuffixumoknak is nevezi őket. Ugyanilyen vallási okból a méh szót is kicsinyítve használják: méhecske (népi indoklása: Jézus testéből lett, sokat dolgozik, a katolikusoknál a szakrális viaszt szolgáltatja). Hasonló följegyzések vannak a moldvai régióból is: „A moldvai régióban a kicsinyítő képzők átlagon felüli gyakorisága figyelhető meg: macskácska, facska, száncsó, apika, lányikó, ángyó, hosszukó, ökörke, botóka, bihalica 'bivalyborjú'." (A. Jászó 2004: 678.)

A mai családi nyelvhasználatban szinte kötelező jellegű a „Mit hozott a Jézuska?" fatikus kérdésben a kicsinyítés. (Magyar nyelvi szokásként elképzelhetetlen ilyen forma: *Mit hozott a Jézus?

Fehér József megfigyelte, hogy a zempléni görög katolikusoknál (főként ruszinoknál) kivételesen gyakori a kicsinyítés. Sátoraljaújhely közelében négy falu neve is kicsinyítőképzős: Filkeháza (a Fil, Filip, Fülöp kicsinyítő képzős változata), Rudabányácska, Komlóska, Vajdácska. A Zempléni-hegység (északi rész) című turistatérképen még további kicsinyítő képzős neveket találunk: Rudabányácska közelében: Malmocska, Radoska-völgy, Széphalom közelében Nagy-Dubinka, Dubinka-dűlő, Kapaszóka-dűlő, Filkeháza mellett Bariska-dűlő. De talán ide sorolható Makkoshotyka, Mikóháza neve is.

Fehér József gyűjtése szerint Végardón még a felnőtt férfiakat is így szólítják: Józsika, Palika, Jánoska. A palóc területekhez hasonlóan itt is járja a kenyérke, kenyerecske, sajtocska, hagymácska, papocska, templomocska, Istenke, Istenke kenyérkéje, Jézuska, bátyuska (legújabban: mobilocska) forma, de még a névmáshasználatban is megfigyelhető a kicsinyítés (anyicska, enyicske), pl. „Hát csak anyicskát/enyicskét ettél?" További mondatpéldák: „Melegítsd meg a lábaskában", "Csak egyecskét melegítsél nekem (a

töltött káposztából)!", "Megivogáljuk a bort a legkisebbecske hordóból)!" (Fehér József szóbeli közlése.)

Mint látható, a kicsinyítés összetett jelensége is nyelvi szokásokban él, amelyek közül még alig figyeltünk fel néhányra. Példáinkkal azt is bizonyítani akartam, hogy a mai magyar grammatikában is számos régiség, „zárvány", feltáratlan antropológiai-kulturális nyelvészeti lehetőség van. A magyar nyelvtudomány nagy adóssága ennek a hagyománynak a feltáratlansága, illetve kutatásának mai napig való mellőzése is. Jó okunk van föltételezni azt, hogy egy ilyen antropológiai-kulturális nyelvészeti fordulat (például a tankönyvekben) a gyerekek számára is sokkal közelebb hozná az anyanyelvi-nyelvi ismereteket, érdekesebbé tenné a nyelvtanórákat tanárok és diákok számára egyaránt. (Ehhez kívántunk segítséget nyújtani az első magyar nyelvű áttekintéssel: Balázs–Takács 2009.)

A magyar nyelvi kicsinyítés jelez valamit. Régiséget, a nyelvhasználat szokás hátterét és területi kapcsolatot föltétlenül. Erre utalnak a Magyar dialektológia (Kiss, 2001: 354.) következő sorai: „Mind állományban, mind gyakoriságban kitűnik a keleti nyelvjárásoknak, a csángóknak és a székelyeknek a kicsinyítő-becéző származékokban való gazdagsága. Ezzel bizonyára összefügg a gyakorító igeképzők nagyobb gyakorisága és állománybeli gazdagsága. Mindkét képzőtípus emotív funkciójú ugyanis, és ez erőteljesebb az archaikus peremnyelvjárásokban. A kicsinyítő-becéző származékok gyakoriságát a csángó nyelvjárásokban erősíti az aktív magyar–román kétnyelvűség abban az értelemben, hogy a moldvai román nyelvjárás ebben a tekintetben szintén nagyon gazdag."

A kicsinyítésről így vélekedik a nyelvészet nemzetközi enciklopédiája (International Encyclopedic of Linguistics, Vol. 1. 355.):

„This category of derivational morphology is characterized by a basic denotative meaning of smallness, and potentially by a variety of connotative meanings… Dimininutives are mostly effected by suffixaiton, with an iconic tendency towards palatal phonemes… Diminutive formation preferentially allies to noun bases, and more rarely to adjectives, adverbs, and verbs…" (Vagyis: „A szóképzés alaktanának erre a kategóriájára alapvetően jellemző a kicsiséget jelölő jelentés, és különböző lehetséges mellékjelentések… A kicsinyítők többnyire valóságos főnévképző toldalékok, ikonikus tendenciájú palatális fonémák… A kicsinyítő képző kedvezményes szövetségese a főnév alapszóknak, és ritkábban melléknevekneк, határozószóknak, és igéknek…") Mint láttuk, a magyar nyelvből ezek a jelenségek gazdagon illusztrálhatók."

(Balázs Géza: *Gyermekecske, gyermecske, gyermekcse* e-nyelv.hu 2011. 05. 16.)

A képzők felsorolása még így sem teljes, mert hiányzik a felsorolásból pl. az ***-e***: *Lőrincze* (Lőrinc); ***-ny***: *Györkény* (György). Tárgyunk szempontjából pedig különösen hiányolom a ***-k*** képzőt, pl.: *Petk* (Péter), *Lök* (Lőrinc), *Jánk* (János) — amely szintén az egyik legősibb kicsinyítő-becéző képzőnk. De egyik alkotója az ***-ók*** összetett képzőnek is, pl.: *Fabók* (Fábián), *Andók* (András), *Erzsók* (Erzsébet).

(Kálmán Béla)

Bárczi Géza a ***-cska*** képzőbokorral kapcsolatban említi:

„E korban keletkezik a ***-cska*** kicsinyítő képzőbokor is a ***-cs***, ***-k***, és ***-a*** kicsinyítő képzők összetapadásából, tehát oly módon, hogy a megkopott funkciójú képzőt ismételten egy újabb hasonló funkciójú képző erősítette meg, míg aztán ebből kiformálódott az egységesnek érzett új képző, vö. pl. Virginia-kodex (XVI. Század első negyede): ablakocska. Igen sokról azonban ez idő szerint csak azt tudjuk kimutatni, e korban már megvoltak, de azt nem, hogy keletkezésük nem nyúlik még jóval régebbi időbe, a honfoglalás előtti századokba." (Bárczi 1975. 111)

— Vajon, egymástól függetlenül jöttek létre a magyar és ótörök nyelvben az azonos alakú kicsinyítő, becéző képzők? S ha nem: lehetséges történeti összehasonlító vizsgálattal megállapítani összefüggéseiket? Viszonyukat egymáshoz?

— Először vizsgáljuk a *-č* (cs) kicsinyítő, becéző képző összefüggéseit a rendelkezésünkre álló adatok alapján.

A. von Gabain ótörök példái:

„*ügüčüm* „anyácskám" (*ög* „anya")." (A szóvégi ***m*** I. szám I. személy birtokos személyrag.)

atačim „apácskám" (*ata* „apa").

A. von Gabain Alttürkische Grammatik c. művében nincs adat a *-č* (cs) és a többi általunk vizsgált

ótörök kicsinyítő, becéző képző történetére.

Nyelvünk ***-č*** (-cs) kicsinyítő képzőjéről két vélemény:

„A denominális nomenképzők névszói alapszóból más névszót képeznek. Igen sok ősi, alapnyelvi eredetű denominális főnévképző van: -d, -t, -g, **-k**, -s, **-cs**, -n, -ny, -m, -l, -ly, -r, -sz, -z, -c, -ó, -ő, -ú, -ű; **-a**, **-e**. Ezek az alapnyelvben két névszó viszonyának sokféle árnyalatát, két dolog különböző természetű összefüggését fejezhették ki. Az önálló magyar nyelvtörténet folyamán főképp mint kicsinyítő-becéző képzők jelennek meg. Igen sok kicsinyítő képzőbokrot is alkottak ezek a képzők egymással: -sa, -csa, -ka, -kó, -ók, -us, -cska, stb. Mind az egyelemű képzők, mind a képzőbokrok jó része már elavult."

(Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Bp., 1967. 307-351.)

Bárczi Géza szerint „ősi, alapnyelvi eredetű denominális főnévképző" nyelvünkben a vizsgálatunk tárgyát képező: **-cs, -a, -e, -k** képző.

Kelemen Ivett véleménye:

„3. 7. A -cs képző

Mint arról a fentiekben már említést tettem, B. LŐRINCZY ÉVA tanulmányában az -s ~ -cs képzőkkel foglalkozik, mely egyértelműen mutatja, hogy vélemény szerint -s és -cs egymásnak csupán alakváltozatai, s tanulmányában ehhez következetesen tartja is magát.

Ezzel szemben a TNyt. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a -cs képző az ősmagyar kor első felében az –s képző nyelvjárási hangtani változata volt. Az alaki különfejlődésük az ősmagyar kor második felében fokozatosan funkcionális hasadással is kiegészült, mely eredményeként a -cs képző elsődleges szerepe a kicsinyítés lett és a többi funkcióban nem terjedt el, míg ezzel szemben az -s képző kiszorult a kicsinyítésből (kivéve a becézést), de elterjedt az ellátottság, a hasonlóság, foglalkozásnevek stb. képzőjeként (TNyt. I, 212).

Önálló -cs képzővel az ősmagyar kor második felétől számolhatunk. A TNyt. felhívja továbbá arra is a figyelmet, hogy a legkorábbi nyelvemlékeinkben a helyesírás már megkülönbözteti a két formánst, a cs-t ugyanis ch-val jelölte: TÖ.: Bychachi; [1237−1240]: Erech (TNyt. I, 213). Szembetűnő, hogy a legrégebbi adatokban a -cs forma figyelhető meg (D. BARTHA 1958: 107; BÁRCZI 1951: 157).

Ez arra is rámutat, hogy olyan képző esetében, mint az -s, mely számos jelentéssel rendelkezik, elképzelhető, hogy csak bizonyos jelentésükben van alakváltozatuk (BÉNYEI 2004: 103). Például földrajzi köznevek esetében ezek a képzők elsősorban a valamivel való ellátottság jelentéssel bírnak, s itt elő is fordulhatnak változatok (köves ~ kövecs; agyagás ~ agyagács). Ám a legtöbb földrajzi köznévben is inkább az -s képző adatolható nagyobb számban.

Végül is adatok hiányában nem tudjuk egyértelműen bizonyítani, hogy az -s helynévképző mellett létezett-e egy -cs helynévképző is. Az azonban tény, hogy az -s képzős helynevek száma jóval nagyobb, mint a -cs képzősöké, ami így már önmagában is megkérdőjelezi a két képző alternánsként való feltételezését (BÉNYEI 2004: 103). PÓCZOS RITA Borsod és Bodrog vármegye településneveinek vizsgálata során 3 –cs képzővel ellátott helynevet vizsgált: Hangács, Csepcs, Tökörcs.

Ezekben a nevekben a -cs formánsnak feltételezhető helynévképzői funkciója. Viszont az is lehetséges, hogy a képző a növénynévhez (hanga) mint kicsinyítő képző vagy mint valamivel való ellátottságot kifejező képzőelem kapcsolódott, és ez vált helynévvé. A Csepcs és Tökörcs helynevek etimológiája bizonytalan, esetleg személynévi eredetre vezethető vissza (PÓCZOS 2001: 144–145)."

(Kelemen Ivett: A 'hely' jelentésű képzők komparatív vizsgálata 33-34.)

A két nyelvész véleménye szerint nyelvünkben az „ősmagyar kor" második felétől a ***-cs*** (*č*) már kicsinyítő képző volt. Tehát lehetséges volt a történeti érintkezések évszázadai folyamán az ótörök nyelvbe történt átvétel is. Ezért fontos bizonyíték latinbetűs írásbeliségünkben is korai előfordulásuk. (A 'cs' (č) hangot általában még 'ch' betűkkel jelölték.)

Árpád-kori okleveleinkben már számos kicsinyítő-becéző képzőkkel alkotott név és településnév fordult elő, amelyek többnyire lényegesen korábban léteztek már „okleveles rögzítésük" időpontjánál.

A ***-cs*** (*č*) kicsinyítő, becéző képző előfordulása Árpád-kori helyneveinkben:

1./ „**Andacspuszta** 'romániai település Biharban Nagyszalontától (Salonta) kelet-északkeletre' " Továbbá: „*Bihar m.* a. és 1214/1550: *vndoch:* VárReg.. 323. is]. Az *Andacs* hn. Puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn. –hez l. a Somogy megyei *Andocs* szócikkét. "

2./ **„Andocs** 'helység Somogy megyében Tabtól délnyugatra' [1208: *Andocs* (az adat közlés nélkül):

MVV. Somogy vm. 35; 1321: *Onduch*: Csánki 2: 586]. Puszta szn. –ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1274: *Andoch* szn. (ÁÚO. 9.9: 76). Az alapjául szolgáló szn. A m. *András* becéző alakja.”

3./ „**Batarcs** ’romániai helység az Alföld peremén Szatmárnémetitől (Satu Mare) észak-északkeltre; Bătarci’ [1378: *Batharch:* DocVal. 282]. A falu a Batár bal oldali mellékvize, a Batarcs mellett települt, s róla kapta a nevét. A *Batarcs* [1319: *Batharch:* ZichyOkm. 1: 164; 1396: super rivulo *Batharch:* DocVal. 490] víznév a *Batár* víznévből alakult kicsinyítő funkciójú m *-cs* képzővel.”

4./ „**Ekecs** ’ helység a Csallóközben (Szlovákia) Dunaszerdahelytől (Dunajská Streda) délkeletre; Okoč’ [1268/1347; *Ekech:* MonStrig. 1: 556]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1248: *Ekech* szn. (ÁÚO. 7: 266.) Ennek alapszavához 1. 1274: *Ek* szn.”

5. „**Encs** ’város Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Miskolctól északkeletre’ [1219/1550: *Henfy* VárReg. 5.]. Puszta személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1294/1488: *Enche* szn. (Győrffy 1: 290). Az alapjául szolgáló személynév vagy a ném. *Entsch, Entz* (Gottschald 251) szn.-ből való, vagy — kisebb valószínűséggel a m. *Endre* szn.ből alakult rövidítéssel és *–cs* képző hozzáadásával.”

6. „**Ercsi** ’Helység Fejér megyében Martonvásártól délkeletre’ [+1207-8/14. sz.: *Erchy :* Győrffy 2: 360]. A m. *ér* ’kis folyóvíz’ fn. *–cs* kicsinyítő képzős származékából keletkezett *–i* képzővel.”

7. „**Jövedics** ’romániai helység Erdélyben Medgyestől (Medias) északkeletre; Idiciu’ [1319: *Ivedeech*: Győrffy 3: 554]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló sz. a m. R. *Iwedi* [1138/1329: MNy. 32: 132] szn.-nek a *-cs* képzős származéka.”

8. „**Mikepércs** ’helység Hajdú-Bihar megyében Debrecentől délre’ [1415: *Mikeperch* : Jakó 322, de l. 1323: Prenth f. *Myke* nob. de *Peyrch:* Győrffy l. 653, 1335 uo. és 1270/1282: *Peerch:* uo. is.] A *Pércs* hn puszta személynévből, mégpedig a m. *Pér* [1270: *Peer* : ÁÚÓ. 9: 180] sz.-nek kicsinyítő funkciójú *-cs* képzős származékából keletkezett.”

Árpád-kori helyneveinkben a ***-cs*** kicsinyítő-becéző képzőnek főnévképző funkciója (is) volt. Mindemellett jól összevethetők a Gabain által idézett ótörök *+č* (+cs) kicsinyítő, becéző szóalakokkal:

ügüčüm „anyács(ká)m” (*ög* „anya”).

atačim „apács(ká)m” (*ata* „apa”).

(A szóvégi *-m* egyes szám első személy birtokos személyrag az ótörök nyelvben, ami szintén azonos nyelvünk birtokos személyragjával.)

Az ótörök *atač* (apács) szóalak az ótörök feliratok közül az orhoni „Eletmiš Yabgu Bilge atačim” emlékmű komplexum (Kr. sz. u. 716 (728?) feliratának 12. és 13. sorában fordul elő.

A 12. sorban:

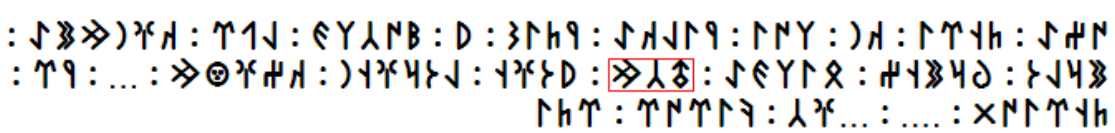

Olvasat:

öze : Teŋri : qan : ülüi : jïlqa : jetinč : ay : küčlüg : alïp er : qaγanïmda : adrïlu : bardïŋïz : atačïm : yoγïŋ : aluruγïŋïn : qazγantïm : (…> sub) jer Teŋriöd…gč : eki erür : erti :

Fordítás:

a győztes Tengri kánt a sárkány éve hetedik hónapjában vesztettük el. Erőteljes, dalia uralkodó apács(ká)m (a temetés) gyászünnepélyén kapott ajándékot (= ékszert), csak a …> víz), föld, Ég-idő : … : volt : két erősebb (hatalom) :

A 13. sorban:

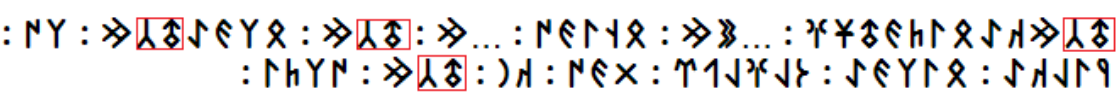

Olvasat:

Atačïmqa bitig tašïg : …(bitigledim qïldïm) : beŋigü : …> (qaγanï)m : Atačïm : Bilge : Atačïm : ülü : yïlqa : bilge : ulug alp er : edgü : qan : Atačïm : ölti :

Fordítás:

Apács(ká)mnak örök felirat(os) követ emeltünk. Apács(ká)m, Bilge Apács(ká)m a sárkány évében, az okos, nagy, bátor katona, a kedves, jó vezető Apács(ká)m meghalt

A jenyiszeji Uybat III (e-32) „eredeti” felirat (VIII-IX. szd) 4. sorában:

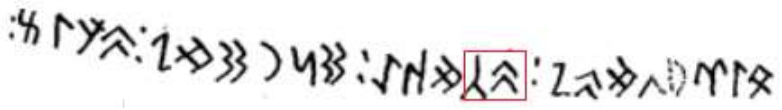

Hibás másolata az adatbázis „egységesített” hangértékű betűivel:

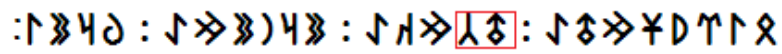

Az „eredeti” felirat 4. sorának olvasata:

bir yašïmta : atačïmqa : adïrïndïma : atsïz :

Fordítás:

egy évesen apács(ká)mtól elválasztva

A jenyiszeji Shanchy 3 (e-152) felirat (VIII-IX. szd.) 2. sorában:

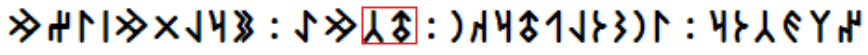

Olvasat:

En Elig Čur : Ïnanču Alïp Tarqan : atačïma : adïrïldïm : esizim :

Fordítás:

Széles Ötven Civakodás Hiteles Hatalmas Tarqan vagyok. Apács(ká)mtól elváltunk. Gazdátlan

— *Két, egykor egymással történeti (történelmi) kapcsolatba került nép nyelvében egyaránt jelen lévő* ***-č*** (-cs), *kicsinyítő-becéző képző történetét, az átadás-átvétel irányát csupán írott előfordulásuk időrendje alapján nem lehet hitelesen megállapítani, mert a koraibb írott előfordulás önmagában még nem dönti (döntheti) el, hogy melyik nyelv vette át a másik nyelvből. Mi a viszonyuk egymáshoz.*

A -č (-cs) *kicsinyítő képző története nyelvünkben bizonyított. (L. B. Lőrinczy Éva tanulmányát.)*

Más a helyzet a mindkét nyelvben jelen lévő képzőbokrok esetében. Ekkor meghatározó, hogy a képzőbokrokat alkotó, összetapadt egyszerű kicsinyítő képzők melyik nyelvben fordultak elő (hiánytalanul), és melyikben nem. Mert amelyik nyelvben a képzőbokor bármelyik egyszerű összetevője hiányzott, az csakis átvevője lehet a másik nyelvben keletkezett képzőbokornak. S ez a tény (esetünkben) erősen „visszahat” a mindkét nyelvben jelen lévő egyszerű -č (-cs) kicsinyítő-becéző képző történetére, átvételének irányára is.

Nyelvünkben nem csak a ***-č*** (-cs), hanem az ***-a***, ***-e*** kicsinyítő-becéző képző is jelen volt, pl.: *Bona* (Bonifác), *Bóda* (Boldizsár), *Dóra* (Dorottya), Fora (Florián); vagy: *Gere* (Gergely), *Györe* (György); *Lőre* (Lőrinc), *Mike* (Miklós), *Sike* (Sixtus). Ezért a ***-ča*** (-csa), ***-čä*** (-cse) képzőbokor létrejöttének feltételei adottak voltak. Olyan becéző neveket alkottunk velük, mint: *Julcsa, Ancsa, Marcsa;* vagy főnevet alkottunk: *vércse;* vagy becéztünk kicsinyítve: *tejcse, gyermekcse.*

Az ótörök nyelvben ***-a***, ***-ä*** (>*e*) kicsinyítő-becéző képzők nem léteztek.

D. Bartha Katalin az összetett képző, vagy képzőbokor fogalmát az alábbiak szerint definiálja:

„a képzőbokrok több egyszerű képző összetapadásából keletkeznek, olyan módon, hogy egy, már képzővel ellátott alapszóhoz újabb képző, esetleg több újabb, azonos vagy különböző funkciójú képzőelem járul, s idővel a nyelvérzék számára az összeforrt, több képzőelem együttesen tölt be

valamilyen jelentésmódosító szerepet" (D. Bartha 1958)

A ***-č*** (-cs) kicsinyítő-becéző képzőhöz tapadt ***-a, -e*** kicsinyítő-becézők már az „ősmagyar korban" jelen voltak nyelvünkben, mert a korai Árpád-korban már helyneveket is alkottak velük. Pl.: Csengersima, mely név alapja a latin Simeon (Simon), amely személynévből rövidüléssel és ***-a*** kicsinyítő képzővel jött létre a Sima: „1138//1329: *Sima"* Csenger közelségéből pedig később: Csengersima.

Vagy ***-a*** ~ ***-e*** képzővel az István régi Csépán változatából: *Csépa ~ Csépe*; Boldizsár > *Bolda*; János > *Jana*; Lőrinc > *Lőre*; Mihály > *Mihe*; Miklós > *Mike*; Péter > *Pete.*

Hely és személyneveink jelentős része kicsinyítő-becéző képzőkkel alkotott név.

Az ótörök nyelvben ***–a ~ -e (-ä)*** *kicsinyítő-becéző képzők nem léteztek, így a* ***-ča*** (-csa), ***-čä*** (-cse) *mély és magas hangrendű képzőbokrok csak ősnyelvünkben jöhettek létre! Csak nyelvünkből kerülhettek az ótörök nyelvbe!*

Mert „A *-csa/-cse* képzőbokor a *-cs* képzőhöz hasonló helyzetekben fordult elő már egészen az ősmagyar kortól, de ez a képzőbokor az ómagyar kor után is eleven személynévképző marad. Megjelenik ősi eredetű közszavakból létrejött személyneveken: TÖ.: *Feuche, Fiacha;* 1237: *Scimche;* 1282: *Magycha;* jövevénynevek rövidült változatához kapcsolódva: 1152: *Damacham*; TÖ.: *Eguche;* 1245: *Bnecha;* 1258: *Pouche;* 1275: *Ancha;* teljes alakú néven alig fordul elő: 1238: *Iwanche.*"

(Mozga Evelin Ildikó: „A *-d* képző a régi magyar személynevekben" Szakdolgozat, Debrecen 2009)

De ősi Géza nevünk is a ***–csa*** kicsinyítő képzőbokorral képzett szó:

„Méltóságnévből származik Géza nevünk, amely egy régi név téves másolatából ered. Szabályosan Gyejcsa, Gyécse vagy Décse lenne. Ez egy török eredetű méltóságnév, amelyhez magyar kicsinyítő képző járult. Képző nélküli alakja mutatkozik meg a Csongrád megyei Algyő és Felgyő községek nevének második tagjában. Ez a név az Árpádok korában elég népszerű, több királyunk viselte. Később azonban feledésbe merült és csak a XIX. században elevenítették föl." (Kálmán Béla 40)

Az Árpád-korban az alábbi ***-csa, -cse*** képzőbokorral alkotott településnevek fordultak elő:

1./ „**Erdőtarcsa** 'helység Nógrád megyében Pászótól dél-délnyugatra' [1799: *Erdő Tarcsa* : Vályi 3: 460, de l. 1404/1406: *Tarcha :* ZsigmOkl. 2/1: 447 is]. A *Tarcsa* hn. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1211: *Tarsa* szn. (PRT. 10: 515); 1300: *Tarcha* szn. (ÁÚO. 10: 401). Az alapjául szolgáló szn. a m. *tar* 'tarka' mn.-ből származik *-sa ~ -csa* kicsinyítő képzőbokorral."

2./ „**Kistarcsa** '1978-ban Kerepessel *Kerepestarcsa* néven egyesített helység Pest megyében'[1773: *Kis Tarcsa*: LexLoc. 164, de l. 1352/1354: *Tarcha:* PestReg. 193 is]. A *Tarcsa* hn. sz.-i előzményéhez l. *Erdőtarcsa* szócikkét."

3./ **Fejércse** '1977-ben Hetével *Hetefejércse* néven egyesített település Szabolcs-Szatmár megyében a Beregi-Tiszaháton' [1299: *Feyrche :* ZichyOkm. 1: 91]. Pusta sz.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 13. szd. vége: *Feierche* szn. (MNy. 10: 195). Az alapjául szolgáló szn. A sz.-ként [1219/1550: *Feier :* VárReg. 86.] is alkalmazott m. R. N. *fejér* 'fehér' mn.-nek a kicsinyítő-becéző képzős származéka."

4./ „**Gecse** 'helység Veszprém megyében Pápától észak-északkeletre' [1319: *Gueche* : AnjouOkm. 1: 526]. Puszta személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1240:*Geche* szn. (Sztp. KritJ. 1: 205). Az alapjául szolgáló szn. talán a m. *Gergely* szn. Becéző változata."

5. **Karcsa** 'helység Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Sárospataktól keletre' [1358: de villa *Karcha*: AnjouOkm. 7: 184]. A helység arról az érről kapta a nevét, amely innen húzódik Királyhelmec felé. A *Karcs [*+1214/1334: riuus *Karacha*: Fejér: CD, 3/1: 156, Szept. KritJ. 1: 96; 1254: iuxta *Karacha*: HazaiOkm. 7: 44] víznév nyelvi forrása a török *qara* 'fekete' származékában kereshető; vö. oszm. *Karaca* 'feketés, sötét', *Karaca* szn. L. 1211: *Karache* szn."

6./ „**Kékcse** 'helység Szabolcs-Szatmár megyében Kisvárdától nyugat-északnyugatra' [1329: *Kekche*: ZichiOkm. 1: 321]. A *kék* színnév *-cse* kicsinyítő képzőbokros származékából keletkezett, talán szn.-i használaton keresztül. Mint sz. azt jelölhette, hogy viselőjének kék a szeme."

7./ **Kötcse** 'helység Somogy megyében Balatonszárszótól dél-délkeletre' [1229: *Keccha* : PRT. 1: 695]. A szn.-ként is használatos m. *kék* mn. *-csa* képzőbokros származékából keletkezett."

8./ **Köpcsény** 'ausztriai helység Burgenlandban a szlovák határnál; Kittsee' [1291:? *Chuzthu:* UrkBurg. 2: 232; 1363: *Kuchche* : Csánki 3: 671; 1447: *Kewpche*: Csánki 3: 674; 1549: *Kepczen :* KranzmBürg. 82; 1680: *Köpcsény* uo.]. A magyar *kék* kicsinyítő funkciójú *–cse* képzős származékából

keletkezhetett, talán szn.-i használaton át;”

9./ **Micske** ’romániai helység Biharban Margittától (Marghita) délnyugatra; Mişca’ [1255/1300 k.: *mikche :* Győrffy 1: 643]. Az elsődleges *Mikcse* névalak puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1236: *Micche* szn. (ÁUO. 7: 21). Az alapjául szolgáló szn. a *Miklós* szn.-nek a kicsinyítő-becéző alakja. Az újabb *Micske* változat *kcs* > *csk* hangátvetés eredménye.”

10./ „**Ramocsa** ’helység Zala megyében Lentitől észak-északnyugatra [1378: *Ramacha :* Csánki 3: 97]. Puszta szn.ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1266: *Ramacha* szn. (HazaiOkm. 8: 102);” Továbbá: „Az alapjául szolgáló szn. annak a m. R. *Rama* [1299: ÁÚO. 10: 359] szn.-nek a kicsinyítő-becéző képzős származéka, amelynek előzménye a ném. R. *Rami* szn., *Ramo* szn. (Först.[2] 1243) lehetett.”

Az ótörök nyelvben A. von Gabain példái [általam kiegészítve kapcsos zárójelben a szavak töveivel]:
„349. + *ča*, +*čä*: Kicsinyítő, intenzív; mint szóképző elem figyelembe vételéhez; lásd § 45. ”
„45. + *ča*, +*čä*: Kicsinyítő, intenzív (Deny § 517);
lásd a partikulákon § 349; azonos itt az Äquativval.
anča „egy pár”. [jak. *ān* ’начало’, ’первый’;’kezdet, eleje; első’]
azraqča „nagyon kevés”. [„*az, as* br. ’Wenig, etwas’; ’kevés, valami’]
antača (St.G 47) „csak ott”. [< „*anda, anta* dort, dann ‖ orada, o esnada, ondan sondra” ’ott, azután’]
azuča (Suv. 135,13) „vagyis”. [„*azu, azuu, asu* br. oder, etwa ‖ yahut” ’vagy; mintegy, valami’]
barča < **bar-ir+ča* „minden”. [„*bar, par* br. vorhanden, das Vorhanden-Sein, alle, stattfindend, es gibt ‖ var, varlik” ’létező, létezés, minden, zajló, van’]

Gabain példái elsősorban „fokozó, erősítő” funkcióját mutatják be a *-ča* képzőnek:
’eleje, első’ > „egy pár”; ’kevés, valami’ > „nagyon kevés”; ’ott, azután’ > „csak ott”; ’létező, létezés’ > „minden”.

A kicsinyítő *-ča* (-csa), *-čä* (-cse) képzőkre Gabain nem említ példákat, ezért kerestem az ótörök feliratokban. A *-ča* (-csa) képzővel a Költegin emlékmű (Kr.sz.u. 732) feliratának 24. sorában találkoztam: (részlet)

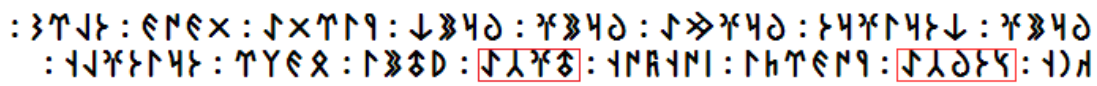

Olvasat:
bardïγ : qurïγaru : barïγma : bardïγ : bardïq : jerde : edgüg : ol erinč : qanïŋ subča : jügürti : söŋüküŋ : taγča : yatadï : begler : urï : oγulïŋ :
Fordítás:
akinek mondta, hogy menjen keletre, az ment keletre, akinek mondta, hogy menjen nyugatra, az ment nyugatra. Ahová ment, azon a földön vér futott mint vizecs(k)e (patakocska), csontok hevertek tömegben mint hegyecs(k)e (kis hegy), urak fiai

A Talasz XIII felirat (VIII-X. szd.) 2. sorában:

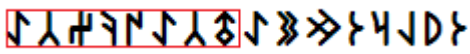

Olvasat:
ujalarïmda atča öküzče
Fordítás:
ujalarïmda lovacs(k)a ökröcs(k)e

A magyar nyelvben az ősi *-k* kicsinyítő képző az *Ügyek* ~ *Igyek*, vagy *Velek* névben, miként az ótörök nyelvben is jelen volt:

A. von Gabain:
„57. +°*q*, +°*k*: kicsinyítő és egyebek.
ögük „anyácska” (*ög* „anya”).
yulak „kis vízfolyás, patak” (*yul* „vízfolyás”).
čöbik „zavarosság” (*čöp* „szemét és ilyenféle”).”

Nyelvünkben: „A *-k* képző neveken viszonylag ritkán bukkan fel, és akkor is inkább idegen eredetű nevek rövidült változatához járult: DömAd.: *Dumku, Zolku;* teljes névhez ritkán kapcsolódik: 1247: *Iwanc;* 1298: *Andork;* magyar alapszavakon alig fordul elő: 1237-1240: *Ekeshc, Hetenc.*” (Mozga Evelin Ildikó 2009)

További rövidült kicsinyítő képzős név változatok: *Jánk* ~ *Jánok* (János), *Lök* (Lőrinc), *Petk* (Péter). (Kálmán Béla 1966, 70)

Árpád-kori *-k* kicsinyítő képzős helyneveink:

1./ **Gyákos** ’romániai helység Erdélyben Erzsébetvárostól (Dumbrăveni) nyugat-északnyugatra; Giacăs’ [1337/1399: *Gyakusteleky*: Györffy 3: 553]. A *Jakab* szn. kicsinyítő-becéző alakjából, a m. R. *Jákus* [1214/1550: *Iacum* (lat. Tárgyragos alak): VárReg. 172.] keletkezett *j* > *gy* változással. Vö. ném. *Jakobsdorf* ’Gyákos’. — A rom. *Giacăs* ’Gyákos’ a magyarból való.”

2./ **Ják** ’helység Vas megyében Szombathelytől délre’ [1211/1252: *Iak*: UrkBurg. 1: 61]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1211: *Jac* szn. (PRT. 10: 507). Az alapjául szolgáló szn. a m. *Jakab* ~ R. *Jákob* [1138/1329: *Jacob*: MNy. 32: 132] szn.-nek a rövidüléses becéző alakja.”

3./ **Vének** ’helység Győr-Sopron megyében Győrtől északkeletre’ [1093: „Octauum praedium est, quod a colono accepituocabulum *uueinic*” (= a nyolcadok birtok. Amely egy telepestől kapta nevét, *Vének)*: PRT. 1: 591 (az évszámhoz l. Györffy 2: 640)]. Puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév talán a m. *vén* ’öreg’ kicsinyítő képzős származéka; vö. 1138/1329: ? *vín* azn. (MNy. 32: 133).”

Annak bizonyítása (miként a *-ča, -čä* esetében), hogy az ősi *-k* kicsinyítő képző nyelvünkből került (kerülhetett) az ótörök nyelvbe, kellő adatokkal nem rendelkezünk. Miként az ellenkezőjére sem. A *-čaq, -čäq* kicsinyítő képzőbokor Árpád-kori helységneveinkben nem fordul elő.

Ezért egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az ótörök nyelvben keletkezett. A *-k* kicsinyítő képző hiányával az ótörök *-čaq, -čäq* (*-ča+q, -čä+q*) kicsinyítő képzőbokor nem jöhetett volna létre.

A. von Gabain példái:
„46. +°*čaq*, +°*čäq*: kicsinyítő.
bïčaq, *bičäq* „kis kés” (*bï* „kés”)
qoliičaq „kis kar” (*qol* „kar”)

A *bïčaq* szó nyelvünkben is jelen volt és van ma is. A TESz-ben az alábbiakat olvashatjuk:

„**bicsak** 1408: *Bichak* szn. (Csánki 5: 912); **1505:** „Vbum *Bychak* arganteum deauratum vnacum ferro” (OklSz.); 1799: *Bitsk, Bitsok* (Gyarmathi S.: Affinitas 223: NSz.); 1820: *bicsákja* gr. (Dugonics: Példabesz. 2: 280: NSz.) — *? bécsajték,* ? *bicsajték* (Nyr. 37: 375); *bicsek* (EtSz. 1. *bicsak* a.); *bicsag, bicsakli* ((ÚMTSz.). **J:** 1.? 1505 k.: ’tőr; Dolch │ egyenes kard; Schwert’ (l. fent), 1549: ’ua’. (NytudÉrt. 50. sz. 85); 2. 1708: ’összecsukható kés; Klappmesser’ (PP.).

Vitatott eredetű. — 1. Török jövevényszó; vö.: CC. *bïčaq*; oszm. *bıçak* ; tat. *pəčaq;* alt. *pïčaq;* jak. *bïčaχ:* ’kés’. A török szó a *bïč-* ~ *bič-* ’vág’ ige származéka.”

Továbbá:

„Végső soron ugyanerre a török igetőre megy vissza *bicska* és *bicskia* szavunk is. Nem dönthető el, hogy a *bicsak* török jövevényszavaink melyik rétegébe tartozik; legvalószínűbb az, hogy a kun-besenyőbe. Ótörök eredetét hangtani kritérium hiánya, oszmán-török eredetét pedig túl korai előfordulása teszi kétségessé. Az oszmán-török hatás inkább csak ahhoz járulhatott hozzá, hogy a magyarban már meglévő szó használata gyakoribbá váljék. Esetleg figyelembe vehető a déli szláv nyelvek közvetítő szerepe is; vö. blg. N. *бичакчия* ’késes’; szb.-hv. N. *bičāk* ’kés’; szln. *bicsak, bicsek* ’bicska’. E származtatásnak némi gyengéje, hogy a magyar szónak a törökkel azonos ’kés, bicska’ jelentése csak viszonylag kései időből

mutatható ki. — ” „A szó nagyszámú alakváltozata közül némelyik, így pl. a *bécsajték*, további vizsgálatra szorul. A N. *bizsók, birzsák* ’zsebkés’ (MTSz.) talán nem is tartozik ide. — A szlk. N. *bičak*; ukr. Kárp. *бичáк;* le. R. *biczak:* ’kés’, sőt esetleg a délszláv népek idézett adatai is a magyarból valók.”

Legkorábbi magyar előfordulás már 1408-ban személynévként (!) a szó ótörök és mai magyar *bicsak* alakját mutatja. A legrégibb előfordulás ’kard’ jelentése az átadó nyelvből származhatott, ami törökországi török hatásra változhatott vissza eredeti jelentésére.

— Nem érthetünk egyet a szó TESz által meghatározott származtatásával: „A török szó a *bïč-* ~ *bič-* ’vág’ ige származéka.”

A. von Gabain 46. +°*čaq*, +°*čäq*: kicsinyítő képzős példájában az ótörök szó nem a *bïč-* ~ *bič-* ’vág’ ige származéka, hanem a *bï* ~ *bi* „kés” *–čaq, -čäq* kicsinyítő képzővel ellátott *bïčaq* ~ *bïčäq* alakja. Jelentése: ’kis kés’. Miként ma nyelvünkben a szó minden változatának.

A TESz cikkírója véleményét a ’kard’ jelentés befolyásolhatta. Mert arra azért mégsem gondolhatunk, hogy nem ismerte az ótörök *čaq, čäq* kicsinyítő képzőket.

Az ótörök *bïčaq* szóval (majdnem) egyező *Bichak* (Bicsak) személynévhez milyen hangtani kritérium hiányzik? A *b* hanggal kezdődő ótörök szavak szóközi *ï* hangjának már az ótörök nyelvben rendre előfordultak *i* hangváltozatai, pl.: „*bïr, bir, biri* hier, rechts, Süden”, vagy: „*bïš-, biš-* reifen, reif”.

Helységneveinkben nem fordul elő, ami későbbi kun jövevény voltát támogatja. Személyneveinkben viszont nem csak magyar, hanem a szomszédos szláv és német eredetű szótövekhez kapcsolódva is előfordul. Csak néhány példa a telefonkönyvből:

Babcsák, Bobcsek
Bernyicsek
Csifcsák
Hereycsek
Hodoscsek
Hornycsek
Hrabcsák, Hrabcsek
Jafcsák
Jakubcsák, Jakubcsek
Jefcsák
Juszcsák
Klopcsek
Knapcsek
Kopcsek
Krafcsek
Kristófcsák
Kufcsák
Ledcsák
Loviscsek
Matiszcsák
Moravcsek
Ofcsák, Ovcsek
Oryszcsák
Poliszcsák
Rabcsák
Ragcsák
Ruszcsák
Szurovcsek
Viltcsek
Zofcsák ~ Zsofcsák

A felsorolásból kitűnik, hogy a *-čaq* (-csak) *-čäq* (-csek) mély és magas hangrendű kicsinyítő képző nem mindig az azonos hangrendű név csonkított szótővéhez (vagy szavához) kapcsolódik, pl.: Hodoscsek, Krafcsek. Olykor mindkettő kapcsolódik egyazon szótőhöz: Hrabcsák, Hrabcsek; Jakubcsák, Jakubcsek.

Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a *-čaq* (-csak) *-čäq* (-csek) kicsinyítő képző végső soron ótörök eredetű nyelvünkben.

Összefoglalás

A nyelvünkbe került „nyugati ótörök" jövevényszavaink vizsgálatától eltérően, a keleti ótörök nyelvvel egykor létező kapcsolataink csak a keleti ótörök nyelvbe került szórványainkkal deklarálhatók.

Csak annak a folyamatnak a vizsgálatával lehet e kapcsolatok létezését megállapítani, ahogy ősi szavainkat és egyes kicsinyítő képzőinket átvéve, „beépültek" egykor a „keleti" ótörök nyelvbe.

E vizsgált, pár szóból álló nyelvi anyag egyelőre nem túl nagy, de turkológusaink, nyelvészeink még bővíthetik.

A szavak átadás-átvételének lehetősége feltehetően még a türk birodalmak létrejötte előtt, az ázsiai hun és avar korszakban volt lehetséges, mert nyelvünk hatása még a mongol (és koreai) nyelvben is érvényesült. (L.: *kär* ~ kóreai *kel;* kärgä ~ kóreai *kelda, kēda.*) Az ujgurok pedig sohasem hagyták el belső-ázsiai hazájukat. A nyelvünkből átvett, vizsgált szavak szócsaládjai a török népek nagy kiterjedésű nyelvföldrajzi területén elterjedtek.

Annamarie von Gabain Alttürkische Grammatik c. könyve glosszáriumában néhány olyan szóval, nyelvtanában pedig kicsinyítő-becéző képzőkkel találkozhatunk, amelyek nyelvünk ősi rétegébe tartoznak.

E szavak és kicsinyítő-becéző képzők előfordulását az ótörök nyelvben oly módon is igazoltam, hogy a „TÜRIK BITIG Language Committe of Ministry of Culture and Information of RK" adatbázisának ótörök feliratban is megkerestem, és előfordulásuk soraival együtt nyelvünkre is lefordítottam.

Pl. a „*käräkü*" (kerekü) szavunkat a turfáni Irk Bitig (The Book of Omens) „Jóslatok Könyve" című kézírásos műben találtam meg '*čadır, sátor*' jelentéssel. A nomádok sátra '*kerek*' volt.

E könyv (feltehetően másolat, és) nincs keltezve. Valószínű, hogy Krisztus születése után a 9-10. században keletkezett ó-ujgur nyelven.

Tavaly (2010-ben) az Azerbadzsán Köztársaság Nagykövetségén rendezett Nemzetközi Konferencián Hoppál Mihály említette, hogy az ujgur nyelvben több szavunk létezik. Az ó-ujgur nyelvből máig maradtak nyelvünkből átvett jövevények, amelyeket szakszerű módon kellene vizsgálni.

1995-ben, a ZMTE Kilencedik (Tapolcai) Magyar Őstörténeti Találkozóján Cey-Bert Róbert vendégeként az ujgur *Nyat Tohnyaz* helyszíni felkérésre „kapásból" felírt a táblára húsz, általa közösnek vélt (mai) ujgur–magyar szót:

„Ujgurok Belső Ázsiában élő török nyelvet beszélő kis nép. A hivatalos kínai történelmi források szerint a hunok voltak őseik. Mára nem maradt sok hun szó a nyelvben, de sikerült megtalálni több mint 200 szót, amelyik kiejtése, értelme hasonló a magyarban és az ujgurban.

Például:

magyar: alma, ujgur: alma;
magyar: árpa, ujgur: árpa;
magyar: atya, ujgur: atya;
magyar: anya, ujgur: anya;
magyar: átlép, ujgur: átlép;
magyar: bátor, ujgur: bátor;
magyar: botlás, ujgur: botlás;
magyar: bocsát, ujgur: bosat;
magyar: bér, ujgur: ber;
magyar: didereg, ujgur: titireg;
magyar: kutat, ujgur: kutat;
magyar: késik, ujgur: késik;
magyar: gyavas, ujgur: juvas;
magyar: csomó, ujgur: csomak;
magyar: oktat, ujgur: oktat;
magyar: pocsék, ujgur: pocsek;
magyar: pecsét, ujgur: pecset;
magyar: söpör, ujgur: söpör;

magyar: szakáll, ujgur: szakáll;
magyar: takács, ujgur: takács.

A hunoknak és magyaroknak Ázsiából való elvándorlását senki nem tudja tagadni. Az ujgurok sohasem vándoroltak Európa felé, de a mai napig a két nyelvben közös alapvető szavak maradtak fenn." (Nyat Tohnyaz (Ujguria) **Ősi magyar kapcsolatok** A Kilencedik (tapolcai) Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai, Tapolca 1994, 22. (Budapest Zürich 1995)

Nyat Tohnyaz rögtönözve idézett szavai nem szótári alakok. Emlékeim szerint Magyarországon kezdte meg felsőfokú tanulmányait, de nem nyelvészeti szakon. Nem tudhatta, hogy szavak egyeztetése nem csupán (a mai) formai, hanem más kritériumok alapján (is) történik.

Rögtönzött rövid előadásának idézett szavaihoz annyit meg kell jegyeznem, hogy többségüket — kilenc szót — ótörök eredetű jövevényszónak tartunk: *alma, árpa, bátor, bocsát, bér, késik, ok, seprű, szakáll*. Finnugor eredetűnek az *anya, atya, lép, csomó* szót.

Ujgur '*anya, atya*' szó nem létezik, csak az ótörökkel ma is azonos *ana, ata,* mert nyelvükben nincs '*ny*' és '*ty*' hang. Ugyanezek az ótörök szóalakok léteztek a csagatájban, középtörökben, oszmánliban, és más török nyelvekben. (Martti Räsänen)

Nyelvünkben az *anya* az ősi *aṅ*, az *atya* pedig az ősi *at* szó fejleménye. A szóvégi *–a* mindkét (mai) '*anya, atya*' szavunknál kicsinyítő képző, vagy egyes számú 3. személy birtokos személyrag.

Az *csomak* szóval egyeztetett *csomó* szavunknak a finnugor eredetű *csom* a szótöve.

Ismeretlen eredetű a *botlik;* hangutánzó a *didereg, kutat, pocsék* szavunk; szláv eredetű a *pecsét*; bizonytalan a *takács* szó.

A *gyavas* szót így nem ismerjük, ha csak nem a *javas*, amit a melléknévi '*jó*' alapján urali eredetűnek tart nyelvtudományunk.

Nyat Tohnyaz „egyeztetései" mindenképpen rámutatnak a szavak létére, vagy összetéveszthető hasonlóságukra az ujgur nyelvben. Felhívják figyelmünket a hasonló módon, csupán „érdekességként csöpögtetett", tudományosan nem ellenőrzött ujgur adatokra. Arra a feltevésre, hogy ma is vannak — lehetnek ősi nyelvünkből származó szavaink az ujgur nyelvben. S ezek lehetséges kigyűjtése, felmérése és tisztázása — helyszíni kutatásra ösztönözhetné nyelvtudományunk jeles képviselőit.

Irodalom

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára Akadémiai Kiadó, Budapest 1967
Agrároldal.Hu Élősködők-okozta betegségei II.
Architecture of Mongolia (Wikipedia)
Balázs Géza: *Gyermekecske, gyermecske, gyermekcse* e-nyelv.hu (2011. 05. 16.)
Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Bp., 1967.
Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza Gondolat Kiadó, Budapest 1975.
Bárczi Géza: A magyar nyelv múltja és jelene Gondolat Kiadó, Budapest 1980.
Böő István Dr.: Juhok gyakoribb parazitózisai (Élősködők-okozta betegségei II.) Agrároldal.hu
D. Bartha Katalin: A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Budapest, 1958.
Dedinszky Gyula: A csabai kolbász, Tevan Kiadó 1998.
Gabain, A. von: Alttürkische Grammatik, Leipzig, Otto Harrasovitz, 1950.
Gáspár Margit: A kutyáról az emberre átterjedő betegségek és élősködők (Orpheus Á.E. 2005.05.06.) iratai, Tapolca, 1994. Budapest — Zürich 1995.
Kálmán Béla: A nevek világa, Sprinter Kiadó, IV. kiadás 1988.
Kelemen Ivett: A 'hely' jelentésű képzők komparatív vizsgálata. Szakdolgozat. Debrecen 2008.
Kiss Jenő: MNy. 1975: 335-7.
Kiss Jenő: MNy. 1976: 947.
Kiss Lajos: Földrejzi nevek etimológiai szótára, Akadémiai Kiadó Bp. 1997.
Magyar Nyelv XCVI. ÉVF. 2000. 3. szám
Mozga Evelin Ildikó: A *-d* képző a régi magyar személynevekben Szakdolgozat, Debrecen 2009.
Nyat Tohnyaz: Ősi magyar kapcsolatok, Kilencedik (Tapolcai) Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai, iratai,

Tapolca, 1994. Budapest — Zürich 1995.
Oszkó Beatrix: MTA Ny. Tud. Int. 1997: 267-9.
Posgay Ildikó: A Kárpát nyelvatlasz magyar lexikai elemei 368.
Räsänen, Martti: Versuch eines etymologischen wörterbuchs der türksprachen Helsinki, 1969.
Szekeres István: A székely és az ótörök írás jeltörténete Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest **2008.**
TÜRIK BITIG Language Committe of Ministry of Culture and Information of RK
Ucsiraltu/Obrusánszky Borbála: A hun nyelv szavai, Bp. 2008.
Yurt (Wikipedia)
ZMTE Hatodik Magyar Őstörténeti Találkozó (1991) Előadásai és Iratai Budapest – St. Gallen, 2005.

Budakalász, 2010-2011.